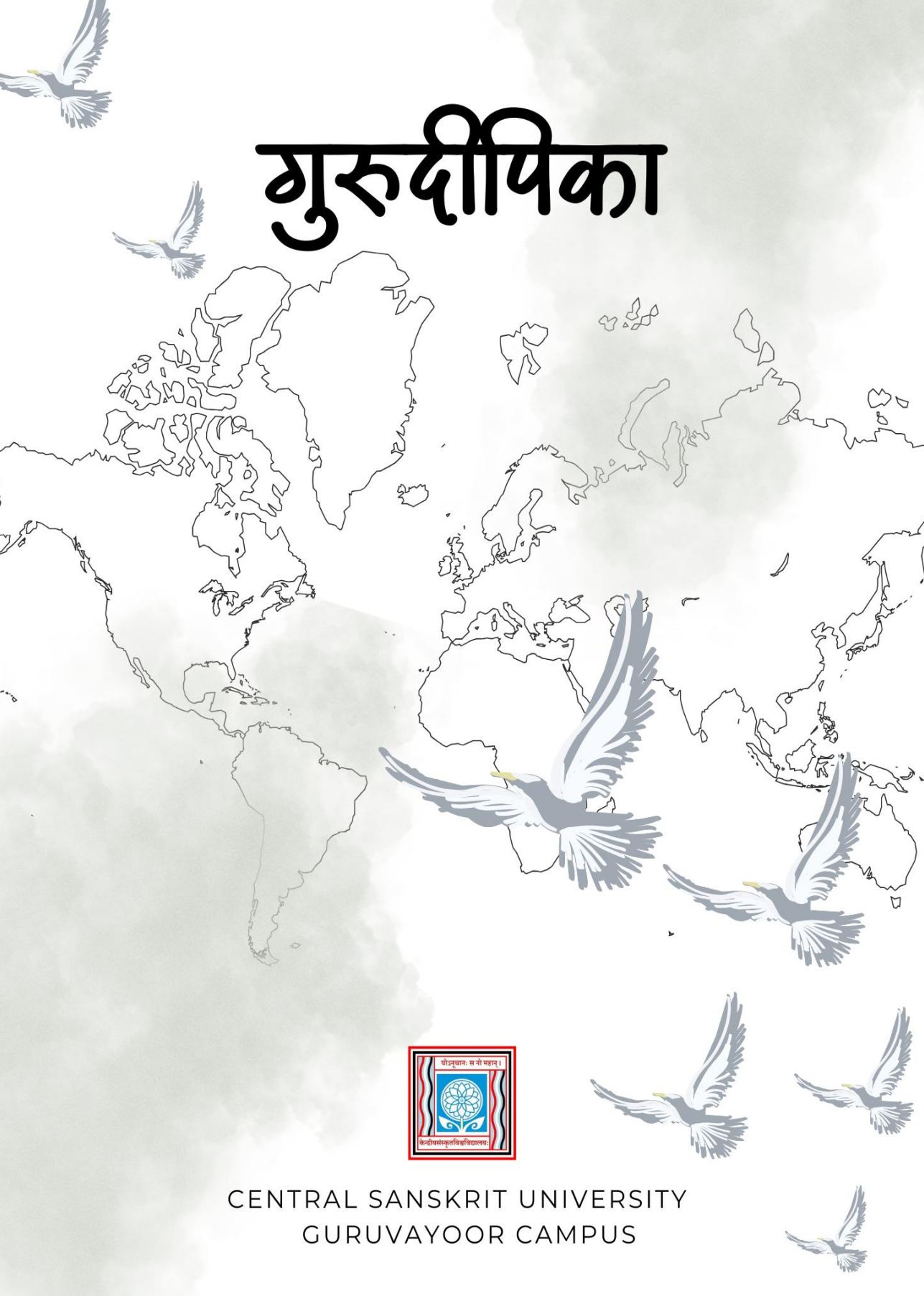

गुरुदीपिका

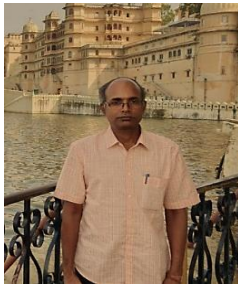
CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY
GURUVAYOOR CAMPUS

।। लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।।

GURUDEEPIKA 2025-2026 MAGAZINE TEACHERS

DR. RADHIKA P.R
MAGAZINE CHIEF EDITOR
ASST.PROF DEPARTMENT OF VEDANTA

DR. SREENIVASAN P.K
HOD,ASST.PROF DEPARTMENT OF
JYOTISHA

DR. SIVAJI
ASST.PROF DEPARTMENT OF
SAHITYA

DR. AJITH K
ASST.PROF DEPARTMENT OF
ENGLISH

SRM. ASHA E
ASST.PROF DEPARTMENT OF
SAHITYA

GURUDEEPIKA 2025-2026 STUDENTS MEMBERS

GOKUL K.S

A2 MAGAZINE EDITOR

ANGELIN K JELSON

SSI MAGAZINE CO-EDITOR

THARA RAMAN

MAGAZINE A1 MEMBER

MONALISHA RANASINGH

MAGAZINE SS2 MEMBER

RESHMA K.S

MAGAZINE S3 MEMBER

NEELAKANDAN A.N

MAGAZINE ITEP 2 MEMBER

DEVANANDA K.S

MAGAZINE S2 MEMBER

DHANANANDA

MAGAZINE ITEP 1 MEMBER

HARKISHAN

MAGAZINE S1 MEMBER

MIDHUN V.P

MAGAZINE PS 2 MEMBER

PARVATHY SARMA

MAGAZINE PS 1 MEMBER

ജപകോടി ഗുണം ധ്യാനം
 ധ്യാന കോടി ഗുണോ ലയ :
 ലയ കോടി ഗുണം ഗാനം
 ഗാനാത് പരതരം നഹി

സംസ്കൃത പ്രേമികളേ,

ഭാരതത്തിന്റെ ആത്മാവാണ് മഹാഭാരതം, രാമായണം , ഭാഗവതം തുടങ്ങിയ
 ഇതിഹാസങ്ങളും കാവ്യങ്ങളും . ഭാരതത്തിന്റെ ആദർശമാണ് വേദങ്ങളും
 ഉപനിഷത്തുകളും. എല്ലാം പ്രകാശിച്ചത് സംസ്കൃതഭാഷയിലാണ്. ലോകത്തെ
 മുഴുവൻ ഇന്നും വിസ്മയിപ്പിച്ചു കൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഈ
 വൈജ്ഞാനികമാഹാത്മ്യമാണ് ഇന്ന് കാണുന്ന കലകളും സാഹിത്യവും സംഗീതവും.
 വിവിധ ദേശങ്ങളേയും പാരമ്പര്യങ്ങളേയും ജീവിത സംസ്കൃതികളേയും
 ഉൾക്കൊള്ളുന്ന ഭാരതമെന്ന ഏകരാഷ്ട്രബോധത്തിലേക്ക് തലമുറകളെ നയിച്ചു
 കൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഈശ്വരീയമായ സംസ്കൃതഭാഷയെ പഠിപ്പിക്കുന്ന
 അദ്ധ്യാപകർക്കും സംസ്കൃതം പഠിക്കുന്ന വിദ്യാർത്ഥികൾക്കും പ്രചാരകർക്കും
 അതിനായി നിലകൊള്ളുന്ന കേന്ദ്രീയ സംസ്കൃത സർവ്വകലാശാലക്കും എല്ലാവിധ
 ഭാവുകങ്ങളും നേരുന്നു.

സാദിമാനം

സാദരം

വിദ്യാധരൻ മാഷ്

वाचिकाकथनम्

हरिः ॐ।

जगत्कल्याणकर्तुः भगवतः गोपवेषस्य विष्णोः अनुग्रहपात्रीभूतेन गुरुवायूर-परिसरेण
"गुरुदीपिका" नाम्नी २०२५-२०२६ तमाध्ययनकालिका वार्षिकी पत्रिका प्रकाशपदवीं नीयते इति
परिसरीयच्छात्रान्, छात्रचरान्, अध्यापकान् च हृदयेन अभिनन्दामि॥

इति

श्रीवरः

आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी

कुलपतिः के.सं.वि

തീർഥാലയം

കിളികൾ ചിലയ്ക്കുന്ന
 പൂന്തണൽച്ചാർത്തുകൾ
 കുളിർപൂക്കുമോമൽക്കിനാക്കൾ പിറക്കുന്ന
 പടവുകൾ ശാദ്വിലാലങ്കാരദീപ്തമാമരികുകൾ പാതകൾ
 അറിവിന്റെ പാഥേയമേകുന്ന കോവിലുകൾ...
 ഇവിടെത്ര സ്വപ്നങ്ങൾ മുളയിട്ടു പൂവിട്ടു
 നവനവോന്മേഷങ്ങളുണരുന്ന
 മലർമാസമിവിടെങ്ങുംവിതരിക്കടന്നുപോയി
 ഇവിടെയാണോഛാഡസന്ധ്യകൾ വിരഹത്തിൻ
 കരണാർദ്രദീനമാം കണ്ണീർ പൊഴിച്ചതും ...
 ഇവിടെയാണദ്വൈതഹിമശൃംഗസാനുവിൽ
 കയറുന്നസോപാനപങ്തിനിർമ്മിച്ചതും...
 അതിലൂടെയെത്രയോ
 മനുജാദിലാഷങ്ങൾ
 കരകേറിയുണ്ണുലപ്രദയേകി നിന്നതും....
 ഇവിടെയീമാവിൻ ചുവട്ടിലെത്തണലുകൾ
 പ്രണയാർദ്രമുഗ്ധമാം ഭാവം മെനഞ്ഞതും...
 പരിഭവം കാഴ്ചയ്ക്കുന്ന നടകളും സ്തിഗ്ധമാം
 പരിഭവനങ്ങൾതൻ നിദ്രതസ്വരങ്ങളും...
 അഴൽമൂടി ആനന്ദമേകുന്നൊരീ ദിവ്യ
 മഹിതമാം വിദ്യതൻ പുണ്യതീർഥാലയം

പ്രൊ. കെ.കെ ഷൈൻ

ഡയറക്ടർ കേ.സം.വി ഗുരുവായൂർ പരിസരം

नान्दीवाक्यम्

गोकुल् के एस्

पत्रिका संपादकः

अस्मभ्यं स्वयमेव जीवितुं स्वकीयाः नूतनाः मार्गाः नूतनानि च अध्ययनानि आवश्यकानि।
पुरतनानां स्थाने नवमार्गान् अनुसृत्य एव गन्तव्यं भवति। बहवः कठिनाः अवस्थाः मार्गे
आगच्छेयुः। कदाचित् अस्माकं कृते यत् यत् अपेक्षितं तत् सर्वं अग्रे अस्माकं प्रतीक्षायां भवन्ति
। सहकरणनिस्सहकरणयोः फलरूपा इयं पत्रिका गुरुदीपिका ।

इमामत्र समर्पयामहे ।

ആശംസകൾ

ഇത് ഞങ്ങളുടെ ലോകമാണ്.

ഇവിടെ സന്തോഷങ്ങൾ, സങ്കടങ്ങൾ, പരിഭവങ്ങൾ, ആകലതകൾ, അനുഭവങ്ങൾ അങ്ങനെ എല്ലാം ഓരോ സൃഷ്ടികളായി ജന്മം കൊണ്ടിരിക്കുന്നു. ചിലർ ആ സൃഷ്ടികളിൽ സ്വയം പ്രതിഫലിക്കുമ്പോൾ മറ്റ് ചിലർ അതിൽ തങ്ങളെ ഭംഗിയായി ഒളിപ്പിച്ച് വെച്ചിരിക്കുന്നു. ഈ യാത്ര ഞങ്ങളുടേതാണ്. ഞങ്ങളെ തന്നെ കണ്ടെത്താൻ ഞങ്ങളിലൂടെയുള്ള ഒരു പ്രയാണം. ഞങ്ങളുടെ വാക്കുകളെ ഹൃദയത്തിൽ ചേർത്ത് പിടിച്ച് നിങ്ങളും ഇതിലെ സഹയാത്രികരാകൂ...

വരൂ..

അപർണ കെ. എ

ചെയർ പേഴ്സൺ

കെ.സം.വി ഗുരുവായൂർ ക്യാമ്പസ്

WARM WISHES

Education is the most powerful tool to bring desirable changes in our personality and also to bring positive changes in our society. It is the only medium which enables us to move from darkness to brightness.

I am pleased to learn about the publishing of our Gurudeepika magazine for the year 2025-2026. I do appreciate and applaud the editorial team for its successful completion of this tedious task of putting together the multitude thoughts and dreams of our students into a meaningful and delightful visual fest.

It is exclusively meant for bringing out the potential writing talent as a part of one's overall personality development.

The all-round progress of students is of paramount importance and the most cherished motto as it will help them to empower through education.

My best wishes to all the readers for scaling bigger success and achieving newer heights in the coming days.

Pournami k p

Lady rep

विषयसूचिका

1.	इक्विसवीं शताब्दि की संस्कृत- पत्रकारिता: प्रवृत्ति और प्रगति	- बलदेवानंद सागर	1
2.	संस्कृतकाव्येषु कुटुम्बव्यवस्था	- प्रोफेसर. पि. सि. मुरलीमाधवन्	7
3.	व्योतिःशास्त्रपरिचयः	- डा० श्रीनिवासन् पी के	15
4.	संस्कृत साहित्ये विज्ञानम्	- Dr Rupendra kumar Tiwari	20
5.	सर्वदमनस्य स्वप्नलोकः	- विनुकृष्णन् ए	25
6.	दिनचर्या	- HARKISHAN SI	26
7.	मम माता देवता	- VISHNU k	28
8.	मानवनिर्माणे भारतीयपरम्परा	- जोल्सना राणि रावुत्	30
9.	नष्टस्वप्नम्	- Sharmishta padhi	33
10.	उत्कल साहित्ये शैक्षिकविचाराः	- नंदिनी मिश्र	34
11.	वृक्षस्य उपदेशः	- सरस्वती पाण्डा	36
12.	സംസ്കൃതവ്യാകരണപഠനം വിദ്യാർത്ഥികൾക്ക് അത്യാവശ്യമാണോ? 'ഒരു വട്ടം കൂടി' മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ ശ്രീ സാനിധ്യം	- പ്രൊഫ. ഇ. ആർ. നാരായണൻ - ഡോ.എസ്.എൻ മഹേഷ് ബാബു	37 39
13.		- ശ്രീമതി. കെ. എ ജെസ്സി	42
14.		- Reshma k.s s3	46
15.		- രാമൻ കന്നംപറമ്പ് A2	46
16.	"ശ്രീ"	- Angelin,k jelson SSI	47
17.	നന്ദി	- അനുശ്രീ പി A1	48
18.	മനുഷ്യത്വം	- ചന്ദന പി വി SSI	49
19.	*ജീവിതത്തിന്റെ ആദ്യ സ്റ്റേജം*	- ടാ. രമ്യാ പി.ആർ.	51
20.	നല്ലൊരു നാളെ	-Swagartika swain Ss2	52
21.	एक कविता : अपनेनाम	- Urmi bhoi S.S 2	54
22.	भारत की सांस्कृतिक विविधता	- khushi ray	55
23.	शिक्षक	- Prof. S. V. R Murthy	56
24.	शीर्षक: स्वर्णिम भारत	- Prof. Anand Rautmale	60
25.	Mastering the Art of Communication	- Avani K P SS2	63
26.	Cultivating Deep and Disciplined Sastra	- Anogha Peethan SI	64
27.	My Unknown Friends	- Pournami K P SSI	66
28.	The Rise of Artificial Intelligence	- Gopika krishnan Ss 1	66
29.	The COLOUR OF LONELINESS	- Parvathy Sarma KB _PSI	67
30.	My rainbow is dark.		
31.	THE JOURNEY CALLED LIFE		
32.			

इक्कीसवीं शताब्दी की संस्कृत-पत्रकारिता: प्रवृत्ति और प्रगति

... बलदेवानंद सागर

अणुप्रेष:- baldevanand.sagar@gmail.com

संस्कृत-पत्रकारिता का इतिहास प्रायः १५५ वर्ष पुराना है। इक्कीसवीं शताब्दी की तीसरी दशक का पहला वर्ष [दिसम्बर २०२१] पूरा हो रहा है। संस्कृत-पत्रकारिता की इस लम्बी यात्रा में अनेक उल्लेखनीय परिवर्तन देखने को मिलते हैं। सूचना प्रौद्योगिकी के नित-नए आविष्कार और परिष्कार के कारण अब सभी भाषाओं की पत्रकारिता का व्याप बढ़ गया है। इसी क्रम में संस्कृत-पत्रकारिता अब दिन बहुआयामी और वैश्विक स्वरूप धारण कर रही है। संस्कृत-पत्रकारिता के इस बहुआयामी स्वरूप को समझने के लिए क्रमशः इसके इतिहास का थोड़ा परिशीलन करके इसकी अधुनातन प्रवृत्ति और प्रगति को समझने का प्रयास किया जा सकता है।

संस्कृत-पत्रकारिता का इतिहास-

जब भी हिन्दी-पत्रकारिता की बात होती है तो हिन्दी के प्रथम पत्र "उदन्त-मार्तण्ड" [१८२६ ई., सम्पादक पं. जुगलकिशोर शुकुल] का सन्दर्भ अवश्य दिया जाता है। ठीक उसी तरह, संस्कृत-पत्रकारिता के इतिहास में ईस्वी. सन्. १८६६ में पहली जून को काशी से प्रकाशित "काशीविद्यासुधानिधिः" का उल्लेख अवश्य होता है। संस्कृत-पत्रकारिता की इस प्रथम-पत्रिका का दूसरा नाम था -"पण्डित-पत्रिका"। संस्कृत-पत्रकारिता की इस सुदीर्घ और दुर्गम यात्रा के अब [नवम्बर २०२१ में] १५५ वर्ष और छह महीने पूरे हो रहे हैं।

मेरा विनम्र मन्तव्य यही है कि स्वाधीनता संग्राम के दिनों में भाषाई-पत्रकारिता के लेखक-सम्पादक-प्रकाशक बहुतायत संख्या में या तो संस्कृत के जानकार या विशेषज्ञ थे या संस्कृत के प्रति निष्ठावान् और पत्रकारिता के समर्पित कार्य के लिए संस्कृत के समृद्ध साहित्य का आश्रय लेते थे। इस बिन्दु को समझने के लिए लोकमान्य तिलक जी के मराठी भाषिक 'केसरी' का उल्लेख करना चाहूँगा जिसके प्रत्येक संस्करण के मुखपृष्ठ पर पण्डितराज जगन्नाथ के

"भामिनीविलास" का वह समुपयुक्त संस्कृत श्लोक ["स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण-सखे!...] मुद्रित रहता था, जो 'केसरी' के उद्देश्य और कार्य को घोषित करता रहा। उस समय, चूँकि स्वाधीनता-प्राप्ति के लिए जन-सामान्य की भाषा में संचार और सम्वाद करना जरूरी था, इसलिए विभिन्न भारतीय भाषाओं और बोलियों में तुलनात्मक रूप से अधिक और संस्कृत में कम, पत्र-पत्रिकाएँ छपती रहीं, किन्तु भारत के सभी राज्यों से प्रकाशित होने वाली संस्कृत-पत्र-पत्रिकाओं की बात करें, तो किसी एक प्रान्तीय-भाषा [बोली] या राजभाषा हिन्दी या अंग्रेजी-उर्दू की तुलना में समग्ररूपसे संस्कृत-पत्र-पत्रिकाओं की संख्या अधिक मानी जा सकती है। शोध के आधार पर यह संख्या १४० से १५० के बीच की कही जा सकती है।

इस बीच, संस्कृत की अनेक पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हुयीं। कुछ दैनिक, कुछ साप्ताहिक, कुछ द्वैमासिक तो कुछ त्रैमासिक और विभिन्न महाविद्यालयों, विश्वविद्यालयों, संस्थाओं, मठ-मन्दिरों तथा संस्कृत-पाठशालाओं से षण्मासिक तथा वार्षिक पत्र-पत्रिकाएँ भी प्रकाशित होती रहीं हैं और आज भी हो रही हैं। इस बात को ध्यान में रखकर संस्कृत-प्रेमियों और संस्कृतज्ञों के एक राष्ट्रव्यापी स्वैच्छिक संगठन "भारतीय संस्कृत-पत्रकार संघ" [पञ्जीकृत] ने राष्ट्रीय-स्तर पर, संस्कृत-पत्रकारिता की अनेक कार्यशालाओं और सम्मेलन-संगोष्ठियों के आयोजन का संकल्प किया था, जो विभिन्न कालखण्ड में धीरे-धीरे पूरा होता रहा। यह तथ्य, इस बात का द्योतक है कि इक्कीसवीं शताब्दी की संस्कृत-पत्रकारिता को व्यावहारिक रूप में राष्ट्र और विश्व की मुख्यधारा से जोड़ने के लिए संस्कृत-कर्मी दिन-रात अथक प्रयास कर रहे हैं।

आज की पत्रकारिता की प्रवृत्तियाँ -

अब तो, पत्रकारिता का समग्र स्वरूप, प्रवृत्ति और प्रकार बदल गए हैं। पिछले चालीस वर्षों में सूचना प्रौद्योगिकी और संगणक-तांत्रिकी में हुए अद्यतन आविष्कार और परिष्कार के कारण सम्पूर्ण विश्व-पत्रकारिता का स्वरूप परिवर्तित हो गया है, अतः बात केवल मुद्रण-पत्रकारिता की न करके जनसंचार और सामाजिक संचार-माध्यमों के सन्दर्भ में की जाए तो समुचित होगा। संस्कृत-पत्रकारिता के क्षेत्र में भी, अब बहुत सारे दैनिक समाचारपत्र, साप्ताहिक-मासिक पत्रिकाएँ, ई-पेपर, ई-पोर्टल, ब्लॉग-लेख, आकाशवाणी-दूरदर्शन और अन्य व्यक्तिगत दृश्य-वाहिकाओं और ध्वनिप्रसारणों के सक्रिय योगदान से इसको नयी व्याप्ति और कई नये आयाम मिले हैं। अब, फेसबुक, ट्विटर, हाट्स अप्, इन्स्टाग्राम, कू, टेलीग्राम, सिग्नल, लिक्ड-इन, यूट्यूब, विकी-पीडिया, वेब-साइट, पोर्टल आदि सामाजिक संचारमाध्यमों पर बहुत सारे लोग स्वतंत्ररूप से संस्कृत-पत्रकारिता करते हैं। सामाजिक संचार माध्यमों पर संगठनात्मक या

वैयक्तिक संस्कृतपत्रकारिता की यह प्रवृत्ति दिन-प्रतिदिन विस्तृत और वर्धमान दिखाई दे रही है। आज से कुछ समय पहले, जो सूचना-सामग्री बहुत प्रयास करने के बाद या कठिनाई से प्राप्त होती थी, वह सामाजिक संचार माध्यमों पर सहज सुलभ है। इक्कीसवीं सदी का यह सबसे बड़ा संसाधन संस्कृत-पत्रकारिता के लिए वरदान सिद्ध हो रहा है।

संस्कृत-पत्रकारिता की प्रगति के विभिन्न कार्य

संस्कृत-पत्रकारिता के इतिहास की बात दोहराते हुए कहना चाहूँगा कि "काशीविद्यासुधानिधि" [१-जून, १८६६] से शुरु हुयी इस संस्कृत-पत्रकारिता की यात्रा में अनेक छोटे-बड़े पड़ाव आये, जिसकी चर्चा किसी पृथक् आलेख में विस्तार से करना चाहूँगा

इस लघु आलेख में, विशेषरूपसे वर्तमान शताब्दी की पहली और दूसरी दशाब्दी में हुये संस्कृत-पत्रकारिता की प्रगति के कार्यों की चर्चा से इन कार्यों का अभिलेखन भी सुगम हो जाएगा। अतः संस्कृत-पत्रकारिता से जुडी कुछ कार्यशाला एवं सम्मेलन-संगोष्ठियों का सन्दर्भ देना चाहूँगा ।

[१] भारतीय संस्कृत पत्रकारसंघ एवं अक्षरधाम-शोध-परिषद् ने संयुक्तरूप से १०-११-दिसम्बर २०१५ को दिल्ली-अक्षरधाम में ५वीं राष्ट्रीय संस्कृत पत्रकार संगोष्ठी का आयोजन किया। इस अवसर पर अ.भा.सं. प्रकाशक संघ ने दो दिन की संस्कृत पुस्तक प्रदर्शनी भी आयोजित की। इस संगोष्ठी में देश-विदेश से अनेक गणमान्य संस्कृत-पत्रकार और विद्वान् पधारें। जिनमें से ऑस्ट्रेलिया, केनबरा से प्रो. हिमांशु पोटा और इंग्लेण्ड से पत्रकार रोहिणी बख्शी का उल्लेख करना चाहूँगा । इस संगोष्ठी में संस्कृत-पत्रकारिता और प्राच्यविद्या के विभिन्न पहलुओं पर कई शोधपत्र और पीपीटी व्याख्यान हुए । संगोष्ठी में दो वरिष्ठ संस्कृत-पत्रकारों [पण्डित श्रीवसन्त-राव गाड्डिङ्गल और देवर्षि श्री कलानाथ शास्त्री] को प्रशस्ति-पत्र और ग्यारह ग्यारह हजार रुपये की धनराशि प्रदान करके सम्मानित किया गया । समापन सत्र में आदरणीय जगद्गुरु श्रीरामभद्राचार्य जी का उद्बोधन मार्मिक और प्रेरक था ।

[२] जुलाई २०१६ को लखनऊ में उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान ने दो दिनों का राष्ट्रिय संस्कृतपत्रकार सम्मलेन आयोजित किया जिसमें विभिन्न राज्यों से आये संस्कृतपत्र-पत्रिकाओं के सम्पादक-प्रकाशकों ने संस्कृतपत्रिकाओं की विविध समस्याओं की व्यापक और विशद चर्चा की। वाराणसी से चातुर्वेद संस्कृत-प्रचारसंस्थान के डॉ. चन्द्रकान्तशुक्ल, मथुरा से डॉ. जगदीशशर्मा, दिल्ली से डॉ. जीवनशर्मा, उत्तरप्रदेश-संस्कृतसंस्थान की ओर से डॉ.

जगदानन्दझा, लखीमपुरखीरी से डॉ. गीता शुक्ला, गुरुग्राम, हरियाणा से डॉ. गवीशद्विवेदी, वाराणसी से 'गाण्डीवम्'- संस्कृत-साप्ताहिक की ओर से श्रीकेशवपोखेल आदि पत्रकारों ने संस्कृतपत्रकारिता के विषय में अपने-अपने विचार और शोधलेख प्रस्तुत किये।

[३] वर्ष २०१९ के ७-९ फरवरी को जयपुर में सम्पन्न 'राष्ट्रिय संस्कृत सम्मलेन' सभी संस्कृतानुरागियों और संस्कृत-विद्या के समुपासकों के लिए स्फूर्तिदायी रहा। सुख्यात संस्कृत-समाराधक पंडित मोतीलाल जोशी जी की पुण्यस्मृति में आयोजित इस सम्मलेन की पहल से, राजस्थान में पिछले कई वर्षों से मन्दगति से चल रहे संस्कृत-कार्यों को अवश्यमेव गति, संगति और प्रगति मिली है। सम्मेलन के पहले प्रकल्प के रूप में 'राष्ट्रिय संस्कृत पत्रकार सम्मेलन'का आयोजन पूर्व संकल्पित था। देश के विभिन्न भागों से पधारे, आमन्त्रित संस्कृत-पत्रकार मञ्च पर विद्यमान थे। 'शारदा' पत्रिका के सम्पादक एवं वरिष्ठ संस्कृत-पत्रकार पण्डित श्रीवसन्त-राव गाड्डिङ्गल, संस्कृत-कवि पद्मश्री डॉ. रमाकान्त शुक्ल, भुवनेश्वर, उड़ीशा से 'लोकभाषा प्रचार समिति' के महासचिव डॉ. सदानन्द दीक्षित, कोलीकोड, केरल से मासिक संस्कृतपत्रिका 'रसना'की सम्पादिका डॉ. श्यामला कृष्णश्री, मैसूर, कर्णाटक से संस्कृत-दैनिक 'सुधर्मा' की सह-सम्पादिका पद्मश्री श्रीमती जयलक्ष्मी, देहरादून, उत्तराखण्ड से 'वाक्'साप्ताहिक पत्रिका के संस्थापक-सम्पादक डॉ. बुद्धदेव शर्मा, कालडी, केरल से दैनिक ई-संस्कृतपत्र 'सम्प्रति वार्ता' के सम्पादक श्रीअयम्पुषा हरिकुमार, दिल्ली से पाक्षिक-पत्र 'संस्कृत-संवाद' के प्रकाशक प्रबन्धक श्रीवेदशर्मा, द्वारिका, गुजरात से प्रो. जयप्रकाश नारायण द्विवेदी, नागपुर, महाराष्ट्र से साप्ताहिक 'संस्कृतभवितव्यम्' के प्रकाशक डॉ. चन्द्रगुप्त वर्णेकर आदि संस्कृत-पत्रकारों ने अपने-अपने उद्बोधन में इक्कीसवीं सदी की संस्कृत-पत्रकारिता को गतिमत्तर बनाने के विविध परामर्श दिए

डॉ. चन्द्रगुप्त वर्णेकर 'संस्कृत-पत्रकारिता-विशेषांक' के रूप में 'संस्कृतभवितव्यम्' का संस्करण मुद्रित करके साथ लाये थे जिसमें उनका विशेष लेख 'सङ्गणकयुगे संस्कृतपत्रकारिता !' उल्लेखनीय रहा। इस लेख में डॉ. वर्णेकर ने संस्कृत-पत्रकारिता के विभिन्न आयामों का वर्णन किया है। मंच से उपस्थित श्रोताओं को सम्बोधित करते हुए उन्होंने अपने पिता सुप्रसिद्ध विद्वान् डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर जी को याद किया और कहा कि आज से ६६ वर्ष पहले उनके द्वारा संस्थापित-सम्पादित यह साप्ताहिक संस्कृत-पत्र 'संस्कृत-भवितव्यम्' विद्वद्-वृन्द में बहुत लोकप्रिय है। 'संस्कृत भाषा प्रचारि-सभा' का यह मुखपत्र अधुनातन सूचना-तकनीकी के उपयोग के साथ 'संस्कृतविद्या' के यथार्थ गौरव को प्रतिष्ठापित करने के लिए सर्वात्मना कार्यरत है। उपसंहार में, देश के विभिन्न भागों से आये सभी संस्कृत-पत्रकारों को धन्यवाद देते हुए डॉ. शुक्ल ने कहा कि यह सम्मलेन तो शुरुआत है। समय-समय पर अन्य राज्यों में भी संस्कृत-

सम्मेलन आयोजित होने चाहिए। उत्तराखण्ड और हिमाचल प्रदेश ने संस्कृत को अपनी दूसरी राजभाषा घोषित किया है इस बात पर राज्य सरकार को धन्यवाद देते हुए उन्होंने कहा कि प्रत्येक राज्य में संस्कृत को दूसरी राजभाषा बनाना और अन्ततोगत्वा संस्कृत को भारत की राष्ट्रभाषा बनाना हमारा लक्ष्य है। यह लक्ष्य तभी पूरा हो सकता है जब हम सभी संस्कृतानुरागी वैचारिक और मानसिक स्तर पर एक होकर काम करें। [४] नई दिल्ली में जामिया मिलिया इस्लामिया विश्वविद्यालय ने १५-१७फरवरी, २०१९ को 'संस्कृत के बहुआयामी पक्ष और बृहत्तर भारत' विषय पर तीन दिन की राष्ट्रीय संगोष्ठी आयोजित की जिसमें 'संस्कृत-पत्रकारिता' का एक स्वतन्त्र सत्र रखा गया। उस सत्र में, इन पंक्तियों के लेखक को पीपीटी के माध्यम से 'संस्कृत-पत्रकारिता के समग्र स्वरूप' को रखने का सौभाग्य मिला।

[५] महाराष्ट्र, नागपुर में १०-१२ जनवरी २०२० को सम्पन्न अखिल भारतीय प्राच्यविद्या सम्मेलन में पहली बार 'संस्कृत-पत्रकारिता' का पृथक् और स्वतन्त्र सत्र रखा गया जिसमें पूरे भारत से कुल २२ शोधार्थियों ने अपने-अपने चिन्तनपूर्ण और गवेषणात्मक शोधपत्र प्रस्तुत किये।

[६] महाराष्ट्र, नागपुर में ही जनवरी २०२० को 'संस्कृत-भवितव्यम्' साप्ताहिक द्वारा 'संस्कृत-पत्रकारिता' के लिए कार्यशाला का आयोजन किया गया जिसकी विस्तृत रिपोर्ट इस पत्रिका के जनवरी २०२० के अन्तिम सप्ताह के अंक में प्रकाशित की गई है।

संस्कृत-पत्रकारिता की प्रगतिहेतु अन्य प्रवृत्तियाँ -

देश-विदेश के विभिन्न शिक्षा संस्थानों और विश्वविद्यालयों में अब संस्कृत-पत्रकारिता के त्रैमासिक तथा वार्षिक पाठ्यक्रम आरम्भ किये जा रहे हैं। केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, श्री लालबहादुर शास्त्री संस्कृत विश्वविद्यालय और महाराष्ट्र, नागपुर में कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय के इन 'संस्कृत-पत्रकारिता' के पाठ्यक्रमों से शिक्षित कई युवक-युवतियाँ अब विभिन्न मीडिया उपक्रमों में कार्य कर रहे हैं।

यह सूचना देते हुए अपार हर्ष और उत्साह का अनुभव हो रहा है कि ३० जुलाई, २०२१ को विश्व संस्कृत-पत्रकारिता परिषत् [WSMC World Sanskrit Media Council] का पञ्जीकरण हो चुका है। संस्कृत-संस्कृति के उत्साही, समानधर्मा और समर्पित, युवा पीढ़ी के आराधकों का यह स्वैच्छिक संगठन संस्कृत-पत्रकारिता के क्षेत्र में राष्ट्रीय और अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर कार्य करने को कृत-संकल्प है।

वैद्युदाणविक [इलेक्ट्रॉनिक] संचार माध्यमों की सक्रियता -

संस्कृत-पत्रकारिता के विभिन्न स्वरूपों में से एक 'ई-लर्निंग' के लोकप्रिय आयाम की बात की जाए, तो उचित रहेगा। विभिन्न ई-पत्रिकाएँ [सम्प्रति वार्ता; प्राची प्रज्ञा, जाह्नवी, शारदा, संस्कृत-सम्भाषण-सन्देश; संस्कृत-वार्तमान-पत्रम्, संस्कृत-जिनाद; विश्वस्य वृत्तान्त; रसना, सुधर्मा-आदि और 'ऑन लाइन रेडियो' [दिव्यवाणी एवं संस्कृतभारती] आदि के अलावा, संस्कृत-पत्रकारिता और संस्कृत ई-लर्निंग के अनेक प्रकार के अन्तर्जाल-लिक और यूट्यूब-लिक उपलब्ध हैं। साथ ही इन पंक्तियों के लेखक को डीडी-व्यास चैनल के माध्यम से अभी तक कुल मिलाकर १२९ व्याख्यानों का जीवन्त प्रसारण करने का सौभाग्य मिला है और इनमें से सात व्याख्यान संस्कृत-पत्रकारिता के विषय में हैं, जो अब यूट्यूब पर उपलब्ध हैं। संस्कृत-सम्बर्धन-प्रतिष्ठान के इस प्रकार के विभिन्न प्रयास भी संस्कृत-पत्रकारिता की विभिन्न प्रवृत्तियों और प्रगति के लिए सर्वोत्तम कहे जा सकते हैं। शुभदृष्टि, समदृष्टि और 'सत्यम् शिवम् सुन्दरम्' जैसी विशेषताओं के कारण पत्रकारिता-विषय दूर-दृष्टि प्रदान करती है। अत्याधुनिक संचार साधनों के विपुल विकास के चलते संस्कृत-पत्रकारिता के सम्यक् प्रशिक्षण और उसके अनुसंधान की अपरिहार्यता है।

भारत एक विशाल राष्ट्र है। यह ऋषि-मुनियों, मनीषियों और सारस्वत-साधकों का देश है। अतः संस्कृत की साधना न जाने कहाँ-कहाँ हो रही है, इस बातको पूर्णरूप से इदमित्यंतया कहना कठिन कार्य है।

मेरे पास उपलब्ध सूचना और अपने अध्ययन-अनुभव के आधार पर किया गया 'इक्कीसवीं शताब्दी की संस्कृत-पत्रकारिता' का यह विश्लेषण कितना प्रामाणिक और युक्तियुक्त है इस तथ्य को तो विषय के विशेषज्ञ ही बताएँगे किन्तु आप सुधी पाठकों एवं समीक्षकों के पास इस विषय की और भी अधिक कोई जानकारी है, तो कृपया निम्नांकित अणुप्रेष पर अवश्य भेजने का अनुग्रह करेंगे, जिससे कि आगामि आलेखों और विवरणों में उनको सम्मिलित किया जा सके। शुभमस्तु !!

॥ संस्कृतकाव्येषु कुटुम्बव्यवस्था ॥

प्रोफेसर. पि. सि. मुरलीमाधवन, मुख्यनिदेशक;

कान्तलूर शाला शोधसंस्था. तिरुवनन्तपुरम्

वेदेषु पुराणेषु इतिहासेषु किं बहुना, समस्ते संस्कृतसाहित्ये च गार्हस्थ्यस्य माहात्म्यं, पोष्यवर्ग सुतादिस्पुं कुटुम्बं चाधिकृत्य महान् विचारः प्रवृत्त उपलभ्यते । यद्यपि वर्णाश्रमधर्मा एतेषां ग्रन्थानां मुख्यतया प्रतिपाद्यविषया न भवन्ति, तथापि मनुष्यकथानुगायिषु तेषु ग्रन्थेषु महात्मभिः महर्षिभिः चतुर्णामाश्रमाणां विशिष्य गार्हस्थ्यस्य, भूयान् विचारः कृत इत्येतत् स्वभावसिद्धमेव । किन्तु, वर्णाश्रममधिकृत्य शास्त्रीयया रीत्या कूलङ्कषो विचारः मन्वादिप्रणीतेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु दरीदृश्यते। क्रिस्तुवर्षस्यारम्भशतकेषु विरचितेषु आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, बौधायनधर्मसूत्रम्, बृहस्पतिस्मृतिः, देवलस्मृतिः, गौतमधर्मसूत्रम्, कौटलीयमर्थशास्त्रम्, मनुस्मृतिः, नारदस्मृतिः, पराशरस्मृतिः, वैखानसधर्मसूत्रम्, वसिष्ठधर्मसूत्रम्, विष्णुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः इत्याद्या धर्मशास्त्रप्रतिपादकाः मुख्यभूताः ग्रन्थाः भवन्ति । त्रिभिः ऋणैः साकं, जायमानः मानवः स्वाध्यायेन, यागाद्यनुष्ठानेन, पुत्रोत्पादनेन च तेभ्यो विमुच्यते इति आदिमात् कालात् प्रभृति भारतीयाः जनाः मन्यन्ते । स्वाध्यायेन अथवा ब्रह्मचर्येण आर्षात्, यागाद्यनुष्ठानेन दैवात्, पुत्रोत्पादनेन पित्र्यात् च ऋणात् मानवः विमुक्तो भवति । प्रागुक्तात् त्रिविधात् अपि ऋणात् गृहस्थ एवात्मानं मोचयितुं शक्नोतीति गार्हस्थ्यमाश्रमं श्रेष्ठतरं मन्यन्ते महर्षयः । तदुक्तं मनुना - यथा वायुं समाश्रित्य.....॥ अकृतोद्वाहस्य पुंसः दैवात् पित्र्यात् च ऋणात् विमुक्तिरसाध्या । याज्ञिकेषु कर्मसु दम्पत्योः सहैवाधिकारः महर्षिभिः विहितः । धर्मपत्नीं विना यागादिकर्मानुष्ठानं न शक्यते । पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनो व्रतम् इत्यापरस्तम्बसूत्रोक्तं गृहमेधिनोरिति द्विवचनं एकाकिनः यज्ञेष्वनधिकारं स्पष्टमभिधत्ते । धर्मपत्नी यदि म्रियेत, तर्हि, तत्सम्बन्धिनीनां क्रियाणां करणादूर्ध्वं पुनर्विवाहः कार्य इति याज्ञवल्क्यस्मृतित्याख्याने अपराकेणाचार्येणाभिहितम् । तथा हि

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्निं विधिपूर्वकम् ।

पुनर्दरिक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ॥

विधिवत् परिणीतायामेव कन्यायां पुत्रोत्पत्तिमनुमन्यन्ते धर्मशास्त्रकाराः । तादृश एव पुत्रः पितरौ पुन्नाम्नः नरकात् त्रायते इति धर्मशास्त्रमुद्घोषयति । एतावता, देवपितृयज्ञौ कर्तुं कृतपत्नीपरिग्रह

एव शक्नोतीति सिद्धम् । स्मृतिप्रसिद्धेषु षोडशसु संस्कारेषु मुख्यभूतः संस्कारः विवाह एवेत्यस्मिन् विषये धर्मशास्त्रकाराणां मतैक्यमस्ति । वि इत्युपसर्गात् परस्य वह प्रापणे इति धातोः घञि प्रत्यये विवाहशब्दः निष्पद्यते । कुटुम्बव्यवस्थायाः प्रारम्भः विवाहादारभ्यते खलु । उद्वाहः, दारकर्म, दारपरिग्रहणं, उपयमः, परिणयः, पाणिग्रहणम् इत्यादीनि विवाहवाचकानि पर्यायपदानि भवन्ति । एतानि पदानि क्वचित् अर्थविशेषमपि सूचयन्ति । तथा हि विवाहशब्दः कन्यासंस्कारं सूचयति । उद्वाहशब्दस्तु वरसंस्कारं च मुख्यतया सूचयति । तदुक्तं काठकगृह्यसूत्रे कन्यासंस्कारो विवाहः । वरसंस्कारस्तु उद्वाह इति । अकृतविवाहः गार्हस्थ्ये विहितानि कर्माणि अनुष्ठातुं न अर्हति । विवाहेन संस्कारेण पत्नी पत्युरर्थं संजायते । "अर्थं वा एषा यत् पत्नी" इति श्रुतिवाक्यमपि एतद् सूचयति । अर्थमर्थेन संगतं किल पूर्णमिति कथ्यते । तथा च विवाहसंस्कारेणैव पूर्णता प्राप्यत इति बोध्यम् । "पातनात् पतिः पत्नीचाभवताम्" इति कृष्णयजुर्वेदीयो मन्त्रः आदिमां सृष्टिकथां प्रतिपादयति । तथा हि सृष्टेः प्राक् स्रष्टा एकाकी विरसश्चासीत् । तादृशात् वैरस्यात् आत्मानं मोक्तुमिच्छन् सः, परस्परं कृतपरिरम्भमाणौ स्त्रीपुरुषौ यावत् स्याताम्, तावत् स्वकीयं शरीरं उपबृंहयामास । ततः बृहत् स्वं शरीरं अर्धशः भूमौ पातयामास । ततश्च पतनात् पतिः पत्नी च समभूतामिति कृष्णयजुर्वेदः ख्यापयति । तथा च एकस्यैव, द्वे तुल्ये अर्धे, पतिश्च पत्नी च स्त इत्यायातम् । अत एव विवाहसंस्कारेण पत्नी पत्युरर्थभूता जायते इति धर्मशास्त्राण्युद्घोषयन्ति ।

दम्पती इति पदं पदद्वयघटितं भवति । ऋग्वेदे दम् इति पदं गृहवाचकत्वेन प्रयुज्यते । ततश्च दम्पती इति पदस्य गृहपतिरित्यर्थः सिद्ध्यति । "विश्वासं त्वा विशां पतिं हवामहे, सर्वासं समानं दम्पतिम्" इत्यादिषु ऋग्मन्त्रेषु प्रागुक्तोऽर्थः अस्माभिः दृश्यते । भर्ता हि भार्यायाः प्रभुरित्येष प्राचां संकल्पः पश्चात् कालिदासादीनां महाकवीनां कृतिष्वपि विलोकयितुं पार्यते । तथा हि कुमारसम्भवे "उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी" इति वाक्यं तदेव सूचयति ।

गृहस्याधिपतित्वेन पतिं पत्नीं च संकल्प्य केचन मन्त्राः पश्चात्काले प्रसिद्धिं प्राप्ताः । जायापति इति द्वन्द्वसमासः प्रकृते स्मर्तव्यतामर्हति । उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः इति वचनात्, प्रागुक्ते पदे द्वयोः जायापति पदार्थयोः तुल्यं प्राधान्यं विद्यते । एवं "मे ने इव तन्वः शुभमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु" इत्याद्या मन्त्राः स्त्रीणामधिकारस्य वृद्धिं सूचयति । गृहस्य-जायायाः-पतिरित्यर्थे प्रयुज्यमानं दम्पति पदं गृहस्य स्वामिनौ इत्यर्थे परिणय्य वैदिककाल एव प्रयोक्तुमारभ्यत । दम्पत्योः परस्परप्रीत्या जायमाना रतिः प्रजायैव भवितव्या इति स्मृतिकाराः कथयन्ति । दम्पत्योः सहवासेन धर्मार्थकामाः त्रयः पुरुषार्था अपि फलन्तीति प्रत्यक्षसिद्धमेव ।

धर्मशास्त्रेषु अष्टविधाः विवाहाः प्रतिपादिताः सन्ति । तेषु प्रथमे चत्वारः प्रशस्ताः, अत एव ग्राह्या इति, शिष्टाश्चत्वारः अप्रशस्ताः, अत एव त्याज्या इति च धर्मशास्त्रग्रन्थेषु उपलभ्यते । अस्मिन्

विषये ब्राह्मणादि वर्णभेदेन महान् भेदः आचार्यैरुच्यते । विवाहसंस्कारानुबन्धिषु कर्मसु सर्वेषामाचार्याणां मतभेदो विद्यते इत्येतत् अत्र प्रस्ताव्यतामर्हति । तथापि अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा इत्यस्मिन् विषये सर्वेऽपि एकाभिप्राया एव । अप्रशस्तेन प्रतिलोमेन च विवाहेन जायमानाः पुत्राः धर्मानुष्ठाने अनर्हा भवन्तीति गौतमो मन्यते । विवाहे वधूवरयोः वयोविषयेऽपि धर्मशास्त्रकाराणां मतभेदाः सन्ति । सर्वे भार्याधीनं भवतीति मनुरभिप्रैति । तदुक्तम् -

अपत्यं धर्मकर्माणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥

अन्यदपि मनुना प्रोक्तम् । तथा हि-

त्रीणि वर्षण्युदीक्षेत कुमारी ऋतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् विन्देत सदृशं पतिम् ॥

विवाहविषये स्त्रीभ्यः प्रदीयमानं बृहत् स्वतन्त्र्यमेतदिति बहु न वक्तव्यम् । पश्चात्तने काले स्त्री बलवत्तरा जायते, बहुतरं स्वातन्त्र्यं प्राप्नोतीति च अस्माभिर्दृष्टुं शक्यते । तदेतत् आरण्यकेषु उपनिषत्सु च स्पष्टमवलोक्यते । अनन्तरस्मिन् काले श्रीशङ्करभगवत्पादाः स्वकीये सौन्दर्यलहर्याख्ये स्तोत्ररत्ने शक्तिस्वरूपिणीं देवीं विना भगवान् परमेश्वरः चलितुमपि न शक्नुयादिति च वर्णयामासुः । तथा हि-

शिवः शक्त्या युक्तो

यदि भवति शक्तः प्रभवितुं

न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥ इति ॥

“अर्धमियं पुंसो जायेति” वैदिकः संकल्प एव पश्चात् अर्धनारीश्वरसंकल्पस्य बीजावापमकरोत् । द्विकलत्रस्य पुंसो जायमाना अनर्थपरम्पराः कविभिः हास्यमय्या शैल्या वर्णयन्ते । तथा हि मुरारिकर्तृक इति प्रसिद्धः श्लोको वीक्ष्यताम् -

एका भार्या प्रकृतिचपला चञ्चला च द्वितीया

पुत्रोऽनङ्गस्त्रिभुवनजयी मन्मथो दुर्निवारः ।

शेषः शय्या भवनमुदधिर्वाहनं पन्नगारिः

स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ इति ॥

मृतायां पत्न्याम्, पतिः चित्रप्रतिमादिरूपया तदप्रतिकृत्या तत्संकल्पे कृत्वा वैदिकानि कर्माणि अनुष्ठातुमर्हति इति अधोनिर्दिष्टे वाक्ये प्रतिपादितमस्ति । तथा हि -

मृतायामपि भार्यायां वैदिकानि न हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ॥

भगवान् श्रीरामचन्द्रः तथाविधया रीत्या क्रतुमश्वमेधं समापयदिति रामायणे प्रसिद्धम् । प्रायः बहुभार्यात्वं न स्वीकार्यं मन्यन्ते धर्मशास्त्रकाराः । तथापि, "बहुवल्लभाः राजानः श्रूयन्ते" इत्याद्युक्तयः राज्ञां बहुभार्यात्वं अनुमन्यन्ते । नौका भङ्गेन कश्चित् धनिकश्च श्रेष्ठिनो मरणं श्रुत्वा, महाराजः दुष्यन्तः, "बहुभार्यश्च तस्य यस्यां कस्याञ्चित् जायायां गर्भाङ्कुरो वर्तते वा न वेति अन्विष्य ज्ञेयमिति, यद्यस्ति तदीयं स्वं सकलं, तस्यै देयमिति", च मन्त्रिणः आज्ञापितवानिति अभिज्ञानशाकुन्तले महाकविना कालिदासेन प्रतिपादितम् । सत्स्वपि बहुषु धर्मशास्त्रनियमेषु सामान्याः जनाः तान् सर्वान् अक्षरशः नान्वसरन्नित्यत्र च बहवो दृष्टान्ता उपलभ्यन्ते कालिदासकाव्येषु नायकाः प्रायेण एकपत्नीव्रतिनः भवन्ति, ऋते अग्निमित्राग्निवर्णाभ्याम् । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः दुष्यन्तः बहुपत्नीकः भवति । तत्र तु अनपत्यतारूपं हेत्वन्तरं विद्यते इति च

सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

लोकधर्माविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्माविच्छृचिः ॥

इति प्रतिषिद्धम् । तदा इदं पूर्वैरपि कृतमतोऽस्माभिरपि क्रियते इति युधिष्ठिरेण प्रत्युक्तम् ।

"न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते" इति श्लोकांशः स्त्रियाः प्राधान्यं तासु समादरं च सूचयति । गृहं यदि गृहिणी तर्हि गृहपतिः गृहिणीपतिः भवेत् । अर्थात् भार्यायाः स्वामी भवेत् इति सिद्धयति । तथाविधः कश्चित् दुरर्थः तत्र व्याख्याने निगूढो वर्तते । अपत्नीको यज्ञानुष्ठाने अनर्हो भवतीति वैदिकः अभिप्रायः, सपत्नीकर्यैव पुंसः वैदिकक्रियार्हत्वं स्फुटीकरोति । कुटुम्बे पितृत्व-मातृत्व-सुतत्वादिषु सम्बन्धेषु मातृत्वरूपः सम्बन्धः नितरामुत्कृष्टतमः परिगण्यते । महाभारते प्रतिपादितम् यथा भस्त्रा पितु पुत्रो येन जातः स एव वा । भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् । इति । एतादृशेषु श्लोकेषु सत्स्वपि भगवत्यादः -

आस्तां तावदियं प्रसूतिसमये दुर्वारिशूलव्यथा

नैरुच्यं तनुशोषणं मलमयी शय्या च सावंत्सरी ।

एकरय्यापि न गर्भभारभरणक्लेशस्य यस्याः क्षमो

दातुं निष्कृतिमुन्नतोऽपि तनयस्तस्यै जनन्यै नमः॥

इति पद्येन मातृत्वस्य महत्त्वं कीदृशं भवतीति मानवानबोधयत् । एतादृशाः पितृनमस्काररूपा अपि श्लोकाः लोके प्रसिद्धाः सन्ति । तथापि ते श्लोकाः तथा सचेतसां हृदयं नावर्जयन्ति यथा प्रागुक्तः मातृनमस्कारश्लोकः । पितृनमस्कारश्लोको यथा -

दृष्ट्वा तत् प्रथमं प्रकाशविषयं नेत्रे निमील्य क्षणं

क्षिप्त्वा रोदसि पाणिपादमवशं क्रोशन्तमादायमाम् ।

धृत्वा वक्षसि सान्त्वयन् प्रतिकथं कालेन कार्यक्षमं

कृत्वा यः कृतकृत्यतामुदवहत् ताताय तस्मै नमः॥

गार्हस्थ्ये क्रियमाणेषु षोडशसु संस्कारेषु सर्वेऽपि स्त्रीपुरुषयोः समं प्राधान्यं न प्रददति । तथा हि पुंसवनं नाम संस्कारो विद्यते । सोऽयं संस्कारः गर्भस्थप्रजाया लिङ्गनिर्णयार्थं क्रियते । "पुमान् सूयते अनेन इति पुंसवनम्" इति तस्य पदस्य निरुक्तिः । प्राचीने काले स्त्रीप्रजाया उत्पत्तिः पित्रोः तथा प्रियङ्करी नासीदित्यस्मिन् विषये प्रमाणमेतत् । यथोक्तं कालिदासेन रघुवंशे रघोः विद्याभ्यासवर्णनवेलायाम् -

लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनवसमुद्रमाविशत् ॥ इति ॥

लिपिग्रहणस्य नदीमुखत्वेन, वाङ्मयस्य समुद्रत्वेन च साम्यमत्र कल्पितम् ।

एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ इति ॥

अस्मिन् सन्दर्भे "रत्नादि स्तम्भपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः" इत्याद्यापस्तम्भवचनमपि प्रमाणं बोद्धव्यम् । वैवाहिकेषु मन्त्रेषु भूयांसोऽपि मन्त्राः स्त्रियै महान्तमधिकारं महतीं प्रौढिं च प्रयच्छति । तथा हि याज्ञवल्क्येनोक्तम् -

पत्नी धर्मर्थिकामानां कारणं प्रवरं स्मृतम् ।

अपत्नीको न मे भूप कर्मयोग्यो न जायते ॥ इति

विवाहनिश्चयकालेऽपि मातुरिङ्गितं पित्रानुवर्तितव्यम् । भगवतः परमेश्वरस्य निर्देशानुसारं कन्या प्रार्थनार्थं हिमवतो गृहं गताः सप्तर्षयः षष्ठसर्गे वर्ण्यन्ते । तदा पत्न्याः मेनायाः मनोऽवगमार्थं कृता वर्णना हृद्या भवति । गान्धर्वविवाहस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वता कालिदासेन तस्य दोषश्च प्रदर्शयते ।
तथा हि -

गान्धर्वेण विवाहेन बद्ध्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीताश्च पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥

इत्यस्मिन् वाक्ये गान्धर्वस्य स्वीकार्यतां प्रतिपाद्य -

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरी भवति सौहृदम् ॥

इति तस्य दोषान् अपि प्रतिपादयति कालिदासः । विधिवत् परिणीता सत्पत्नी समस्तानां धर्माणां मूलकारणं तथा त्रिवर्गाणां सम्पादयित्री च भवतीति धर्मशास्त्रे निस्सन्देहं प्रख्यापितम् । स्त्री परतन्त्रा भवतीति धर्मशास्त्रकारैः उच्यते इति केषाञ्चित् वादानां खण्डनाय इमानि वाक्यानि धुरि प्रतिष्ठापयितव्यानि भवन्ति ।

महाभारते परस्परं विरुद्धाः धर्मर्थिकामाः कथं मित्रवद् भासन्ते इति सन्दिहानं धृतराष्ट्रं प्रति विदुर आह - **यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगाँ ।**

तदा धर्मर्थिकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥ इति ॥

तदिदं कुटुम्बविजयस्य परमं रहस्यं भवतीति ज्ञेयम् । एवं मनुष्यस्यात्मा कः इति, विधिना प्रदत्तः सुहृत् क इति च द्वौ प्रश्नौ राज्ञा पृष्टौ । तयोः प्रतिवचनरूपेण पुत्र एव मनुष्यस्यात्मा इति, विधिप्रदत्तः सुहृत् पत्नी चेति, विदुरः अकथयत् । तदिदं गार्हस्थ्यस्य सारभूतं तत्त्वं भवति । महाभारते क्वचित् पृथिव्या अपि गुरुभूता मातेति, गगनादपि उन्नततरः पितेति च प्रोक्तम् । कुटुम्बे सुतपत्नीपरिजनादिभिः यन्नाजितं स्वं गृहस्वामिनमेव यातीति धर्मशास्त्रमनुशास्ति । तथा च स्त्रियः, पुत्राः, भृत्याश्च अधुना भवन्तीति च विदुरनीतौ कीर्तितम् । गृहस्थाश्रमे वर्तमानेन पुंसा पिता, माता, अग्निः, जीवात्मा, गुरुरित्येते पञ्च अद्वायः नित्यं समाराधनीया भवन्तीति

धर्मशास्त्रकाराः वदन्ति । एवंविधमपि गार्हस्थ्यं सुखं साधयितुं द्वारभूतं न भवतीति
भवभूतिरभिप्रैति । तदुक्तम् उत्तररामचरिते

"सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवार्यैः गृहस्थता" इति ।

श्रीरामः सीता च धर्मरूपिणौ स्तः । तौ एव मातृकाभूतौ दम्पती इति कीर्त्यते । धर्मानुसारेण
अर्थकामौ सम्पाद्य जीवितं नयन् अपि, रामः गार्हस्थ्यं दुःखायेति यदवोचत् तत्र हेतुरयमेव । तथा
हि-दुःखसंवेदनार्यैव रामे चैतन्यमाहितम् ॥ इति ॥ "करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव
वनमेति जानकी" इति च महाकविर्भवभूतिरकथयत् । धर्मानुसारेण गार्हस्थ्यमाश्रमं नयतापि
रामेण -

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ इति ॥

इति वक्तव्यं समपद्यत् । तथापि तेन वने परित्यक्ता तस्य धर्मपत्नी सीता-जन्मान्तरेष्वपि
विप्रयोगशून्य राममेव भर्तारं व्यर्थयति । सीतारामयोः दाम्पत्यमेवंविधमासीत् इति भवभूतिना
प्रोक्तम् । तथा हि -

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यत्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥ इति ॥ एवंविधैरन्यैश्च पद्यैरयमाशयः
भवभूतिना स्पष्टीकृतः । भर्त्रा परित्यक्ता निरालम्बा भूम्यभ्यन्तरं प्रविविक्षुरपि सीता, एवं
प्रार्थितवती, यत् यदहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये इति । गार्हस्थ्यमाश्रमप्रविष्टोऽपि कण्वः
गृहिणः समस्तं कर्तव्यं कुरुत एव । उद्धाहादनन्तरं पतिगृहं गच्छन्तीं तनयां प्रति यद् वक्तव्यं तद्
सर्वं हृद्यया शैल्या वर्णितं कालिदासेन तातकण्ववाक्यद्वारा । तथा हि -

शुश्रूषस्व गुस्नं कुरु प्रियसखी वृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

याश्रेवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥ इति ॥

पद्येऽस्मिन् विवाहानन्तरं पतिगृहमागतया स्त्रिया केषु केषु कार्येषु सावधानया भवितव्यमिति समीचीनया रीत्या प्रतिपादितं दृश्यते । कुटुम्बव्यवस्थायाः सम्यक् स्थितिं परिपालयितुं पितुर्मरणादूर्ध्वं तथाविधं गुरुभूतं स्थानं व्येष्टपुत्राय दत्तं मनुना । स च व्येष्टपुत्रः अवरजान् पुत्रानिव परिपालयेत् । तदेतत् अधोनिर्दिष्टे वाक्ये स्पष्टम् । तथा हि-

पितेव पालयेत् पुत्रान् व्येष्टो भ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् व्येष्टे भ्रातरि धर्मतः ॥ इति ॥

कृतोद्गाहया युवत्या पितृगृहे चिरं वासः धर्मशास्त्रे निषिद्धयते ।

तदुक्तं कालिदासेन -

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ इति ॥

वार्धके दुष्टपुत्रः शत्रुवत् प्रवर्तते इत्यपि महाकविभिरुक्तम् । तथा ह्युक्तं भर्तृहरिणा

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलिः

दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनः भार्या न शुश्रूषते

हा! कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते॥ इति ॥

इदं च सुभाषितं सार्वकालिकीं प्रसक्तिमर्हतीति बहु न वक्तव्यम् । भगवति परमेश्वरे परा भक्तिः, स्वधर्माचरणे महती श्रद्धा, पत्न्या साकं कामसुखानुभवः इत्यादिषु विषयेषु गृहिभिः दत्तावधानैर्भवितव्यम् । इतरथा किं प्रयोजनमस्माकं जन्मना । अतादृशं जीवितं मातुः यौवनवनच्छेदे कुठारभूतमिति कल्पितं भर्तृहरिणा । महाभारते कुटुम्बजीवितस्य सुखानि षडिति प्रतिपाद्यते । यथा न ध्यानं पदमीश्वरस्य च ।

अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ इति ।

व्योतिःशास्त्रपरिचयः

डा० श्रीनिवासन् पी के सहायकाचार्यः
गुरुवायूर-परिसरः अज्ञानान्धकारे
स्थितस्य कृतस्य कर्मस्य फलस्य
ज्ञानार्थं प्रदर्शनार्थं प्रयोजनकरं
ज्ञानभण्डागारः ज्ञानञ्ज्योतिः भवति

व्योतिःशास्त्रम्। व्योतिषं इति तस्यैव
अपरं नाम भवति। होरा संहिता

गणितञ्चेति स्कन्धत्रयं, जातक- गोल-
निमित्त-प्रश्न-मुहूर्त-गणितं इति षडङ्ग
युक्तं च भवति व्योतिषम्। तत्रापि

गणितं फलमिति भागद्वये अनेकाः
आचार्याः स्वप्रतिभां ग्रन्थरूपेण

प्रकाशितवन्तः। फलज्ञानाय तत्र
मुख्यत्वेन राशिः भावः ग्रहः इति अंशत्रयं
परिकल्पितम्। अतः तेषां अंशानां
परिचय सम्पादनं अवश्यमेव।
परीक्षादिषु अपि उपकारकं भवति
एषोः।

राशीनां नामानि

मेषः

अजः आद्यः क्रियः छागः बस्तः आदिमः
तुबुरत्तुम्बुरः प्रथमः क्रियः विश्वः वृष्णिः
उरणः ऊर्णायुः उरभः

वृषभः

गाँः उक्षा उस्त्रः वृषः ऋषभः उक्षकः

रोपतिः गोकुलः ताबुरिः ताबुरुः द्वितीयः
पुङ्गवः बलीवर्धः गोरमणः पुङ्गवः

मिथुनम्

युक् कामः द्वन्द्वः नृयुक् यमम् युगम्
युग्मम् वीणा जतुमः जितुमः जुतुमः
तृतीयः मन्मथः नृमिथुनम् विपञ्ची

कर्कः

कर्की चान्द्रम् कटकः कर्कटकुलिरः
कुलीरः चतुर्थः चन्द्रभम् चन्द्रभवनम्
विधुभम् अपत्यशत्रुकर्कटकः कर्कटकः

सिंहः

लेयः हरिः इनभम् केसरी पञ्चमः
पञ्चाशयः मृगराजः हर्यक्षः कण्ठीरवः
इभरिपुः पञ्चाननः पुण्डरीकः मृगाशनः

कन्या

कान्ता तन्वी नारी बाला योषा योषित्
वधूः वामा षष्ठः अङ्गना अबला
कन्यका कुमारी पाथेयः पाथोनः प्रमदा

तुला

जूकः तुलः तुला तौलिः तोली वणिक
तुलभृत् तुलाभृत् वणिजः सप्तमः
तुलाधरः क्रयविक्रयकः पण्याजीवः पिचुः

वृश्चिकः

अलिः अली कीटः कोर्पिः कौर्पी भृङ्गः
अष्टमः भ्रमरः सविषः मधुकरः सरीसृपः
षडङ्घ्रिः द्विरेफः

धनुः

अश्वः अश्वी चापः चापी तौक्षः तोक्षी
धन्वा धन्वी शाङ्गम् हयः कार्मुकम्
कोदण्डम् तौक्षिकः नवमः हयाङ्गम्
चापधरः

मकरः

एणः नक्रः मृगः दशमः मृगाश्च्यः हरिणः
आकोकेरः मृगमुखः हरिणाश्च्यः एणाननः
शाङ्गरवः कुम्भीरः मृगवदनः

कुम्भः

कुटः घटः निपः कलशः कुम्भभृत्
घटभृत् हृद्गोः कुम्भधरः घटधरः घटरूपः
पयोधरः तोयभृत्

मीनः

अत्र्यम् झषः मत्स्यः अन्तिमः अत्र्यभम्
इत्थसिः शफरः शफरी अनिमेषः
अवसानम् तिमिद्वयः पृथुरोमा
नीरनिकेतनः भावसूचकपदानि

लग्नम्

देहः मूर्तिः अङ्गम् तनुः उदयः कल्पः
आद्यम् आदिः कल्प्यम् देहः पूर्वः मूर्धा
लेखा वपुः प्रथमम् विलग्नम् होरा

द्वितीयभावः

द्रव्यम् स्वम् कोशः अर्थः कुटुम्बम् धनम्
द्वितीयम् गीः अक्षिः वाक् आश्च्यम् भाषा
वसुः वित्तम् विभवम्

तृतीयभावः

पराक्रमम् सहजः भ्रातृ दुश्चिक्यम्
अस्त्रम् उरः ओजः कण्ठः गलः वीर्यम्
शक्तिः श्रवः श्रुतिः अनुजः किङ्करः

चतुर्थभावः

सुखम् अम्बा पाताळम् तुर्यम् हिबुकम्
गृहम् सुहृत् वाहनम् ञानम् बन्धुः अम्बुः
नीरम् जलम् मातृ प्रीतिः

पञ्चमभावः

सुतः तनयः बुद्धिः विद्या आत्मजः वाक्
तनूजः पुत्रः धीः सूनुः प्रजा आत्मा मतिः
जठरम् नन्दनः विवेकः मंत्रः

षष्ठभावः

शत्रुः रिपुः द्वेषः वैरी क्षतम् अरिः क्रोधः
गदः भयम् हतिः मत्सरः मातुलः सपन्नः
परिभवः तस्करः विद्वः लोभः।

सप्तमभावः

कळत्रम् कामित्रम् अस्तः स्मरः मदनः
मदः दूनम् कामम् पत्नी सप्तमी वस्तिः
जाया अध्वा कामः पथः पन्था प्रियः

अष्टमभावः

मृतिः रन्ध्रम् याम्यम् छिद्रम् निधनम्
लयपदम् मृत्युः अन्तकः आयुः विलयम्
लयः वसुअन्तः गुह्यम् नाशः

नवमभावः

भाग्यः नवमः गुरुः धर्मः शुभः तपः मार्गः
ऊरुः जपम् ज्ञानम् तीर्थम् दया दानम्
पुण्यम् भद्रम् नियतिः शिवम्।

दशमभावः

राज्यपदम् तातः आज्ञा मानः कर्म
आस्पदम् गगनम् नभः व्योमम्

मेषूरणम् मध्यः व्यापारः विहगः खम् जयः
द्युः

एकादशभावः

लाभः आगमः प्राप्तिः आयः आप्तिः जंघा
फलम् लभनम् लब्धिः अधिकम्
अवाप्तिः मनोरथः ईशः उपाध्यम् शिवः

द्वादशभावः

व्ययः प्राञ्च्यः अञ्च्यः रिष्फः रिफः अडिघ्नः
अन्तः आर्तिः पादः हानिः त्यागः पापम्
अप्राप्तिः चरणः शयनम् क्षतिः

ग्रहसूचकपदानि

रविः

सूर्यः अर्कः दिनपः दिवापतिः दिनमणिः
कुमुदपतिः मार्तण्डः भास्करः भानुः
आदित्यः तरणिः तिग्मांशुः सप्तसप्तः
उष्णागुः अंशुमान् काश्यपः अहस्करः
चण्डभानुः

चन्द्रः

इन्दुः शशी निशानाथः शीतांशुः
शीतभानुः प्रालेयांशुः हिमांशुः क्षपेशः
सुधांशुः हिमकरः अब्जः तुहिनकरः पुष्करः
हिममहसः अडुपः ऋक्षपः चन्द्रमा तारेशः
गौरः।

कुजः

क्षितिजः भूमितनयः क्षमासुतः भौमः
भूमिपुत्रः आरः भूमितनूजः कुभुवः महीजः
क्षितिजनयः भूमिजः पृथ्वीसूनुः भूभुवः
धरणीसुतः क्रूरः धरणिजः क्षोणीपुत्रः
क्षितिभुवः भूमिसूनुः भूसूनुः भूसुतः
अवनिजः कुपुत्रः।

बुधः

इन्दुतनयः ज्ञः चान्द्रिः चन्द्रजः शशितनयः
हिमकरतनयः इन्दुपुत्रः शशिजः रौहिणेयः
इन्दुसूनुः हिमकरभुवः कुमारः कोविदः
पण्डितः बोधनः आब्जिः विधुसुतः
सोमसुतः।

गुरुः

इव्यः पूव्यः सुरगुरुः सुरपतिगुरुः
वासवेव्यः वाक्पतिः जीवः वागीशः सुरेव्यः
विबुधगुरुः सुरपतिः अङ्गिराः आर्यः
गोविन्दः देवेव्यः देवेड्यः अमराचर्यः
वागधीशः।

शुक्रः

सितः कविः भृगुजः भृगुतनयः भार्गवः
अस्फुजित् भृगुसुतः अच्छः कामः काव्यः
भृगुः एकाक्षः दानवेव्यः दानवेड्यः
मदग्रहः दनुजगुरुः दानवगुरुः श्वेतरथः
भगः।

मन्दः

शनिः आर्की अर्कजः यमः मन्दः
दिनकरतनयः सूर्यजः दिनमणितनयः
सूर्यपुत्रः भानुपुत्रः अर्कसूनुः रविसुतः
छायासूनुः रविजः सूर्यसूनुः पङ्गुः
तरणिसुतः तपनसुतः दिवाकरसुतः
सप्ताश्वसूनुः दिनमणिजः श्यामः सौरिः
स्थिर

राहुः

सैहिकेयः सिमहिकापुत्रः तमः स्वर्भानुः
अगुः अहिः दैत्यः पातः सर्पः उरगः पन्नगः
फणिपः दनुजः स्वर्भानुः असुरः

केतुः

ध्वजः शिखी वक्रः केतवः केतनः विकेशः
शिखावान् पुच्छः वैजयन्तः हिमकरदमनः

27 नक्षत्राणां नामानि

अश्विनी - मघा - मूलम् - केतुः (शि)

भरणी - पूर्वा फाल्गुनी - पूर्वाषाढा-
शुक्रः (शु)

कृत्तिका - उत्तरा फाल्गुनी -
उत्तराषाढा - रविः (र) रोहिणी -
हस्ता - श्रवणा - चन्द्रः (च)

मृगशिरा - चित्रा - धनिष्ठा- कुजः
(क)

आद्रा - स्वाती - शतभिषा- राहुः (बु)

पुनर्वसुः - विशाखा - पूर्वभाद्रपदा -
गुरुः(गु)

पुष्यः - अनुराधा - उत्तराभाद्रपदा -
मन्दः (म)

आश्लेषा - ज्येष्ठा - रेवती- बुधः (बु)

१२मीनः गुरुः	१मेषः कुजः	२ वृषः शुक्रः	३मिथुनम् बुधः
११कुम्भः मन्दः			४कर्कः चन्द्रः
१०मकरः मन्दः			५सिंहः नविः
९ चापः	८कोर्पिः	७तुला शुक्रः	६ कन्या

गुरुः कुजः बुधःचान्दमासाः १.चैत्रः २.वैशाखः

३.ज्येष्ठः ४.आषाढः ५.श्रावणः ६.भाद्रपदः

७.आश्विनः ८.कृत्तिका ९.मार्गशीर्षः १०.पौषः

११.माघः १२.फाल्गुनः॥

एवं समुद्रसमानव्योतिर्विज्ञानात्प्रधारभूतः

विषयोल्पः प्रदत्तः। शुभम्

संस्कृत साहित्ये विज्ञानम्

Dr Rupendra kumar Tiwari

Asst. Professor, sahitya department

ज्ञानं विज्ञानञ्च इत्येतौ द्वौ भिन्नौ शब्दौ स्तः। ज्ञानं ज्ञा अवबोधने धातुत्वात् ल्युट् प्रत्ययेन सिद्धः भवति। तत्रैव वि उपसर्गत्वात् विशिष्टार्थे विज्ञानमिति शब्दस्योत्पत्तिः अर्थात् ज्ञानं बोधः, आँग्ल भाषया Knowledge, हिन्दी भाषायां तु ग्यान एवमुच्यते ।

तत्रैव द्वितीयः शब्दः “ विज्ञानम्” अस्य शब्दस्य अर्थास्ति - विशिष्ट ज्ञानम् आँग्ल भाषायां Science इत्यनेन व्यवह्रियते ।

हिन्दिभाषायां विशेष ज्ञान इति ।

वस्तुतः ज्ञानं सामान्य प्रतीतिरस्ति , परन्तु विज्ञानं विशेष प्रतीतिः ।

अधुना मनसि प्रश्नः भवति यत् ‘ ज्ञानेऽस्मिन् ‘ किं तादृशं वैशिष्ट्यम् आयाति येन “ विज्ञानं “ भवति ?

तदोच्यते - यत् न्यायवैशेषिकयोः दर्शनयोः उहाऽपोह अथ च विशिष्ट तर्क माध्यमेन - ज्ञानस्य प्रत्यक्षीकरणं प्रत्यक्ष ज्ञानं स्व प्राबल्येन अन्यस्मात् ज्ञानात् श्रेष्ठम् अस्ति। एतत् विज्ञानं कस्यचित् पदार्थस्य विशेष स्वरूपं बोधयति । परन्तु ज्ञानेन सामान्यस्वरूप एव बोध भवति। अतः यदा कञ्चिदपि ज्ञानं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यते तदा तदेव ज्ञानं विज्ञानं भवति। अस्य तात्पर्यं केवलं चक्षुषा दर्शनेनैव नास्ति अपितु सर्वेभ्यः ज्ञानेन्द्रियेभ्यः अस्ति । यतोहि सर्वेषां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध विषयाणां प्रत्यक्षीकरणं चक्षुषा असम्भवम् ।

कथमिति चेत् उच्यते -“ पुष्पे सुगन्धिः अस्ति “ इत्यस्य प्रत्यक्षं घ्राणेन्द्रियेन भवति नतु अनेभ्यः इन्द्रियेभ्यः ।

विषयाः

प्रत्यक्षीकरण माध्यमः

शब्दः	-	श्रवणेन्द्रियम्
स्पर्शः	-	त्वगेन्द्रियम्
रूप	-	चक्षुरेन्द्रियम्
रसः	-	रसनेन्द्रियम्
गन्धः	-	घ्राणेन्द्रियम्

अनेन माध्यमेन परीक्षितं ज्ञानमेव विज्ञानस्य श्रेण्यां गण्यते ।

किन्तु ध्यातव्यमस्ति यत् एतद् ज्ञानं विज्ञानं नास्ति तस्माद् तद् ज्ञानम् अप्रमाषिकं भवति एवं नास्ति । यतोहि पदार्थस्य ज्ञानेन विना तस्य परीक्षणम् असम्भवम् । ज्ञानमपि प्रामाणिकं परन्तु विज्ञानं नैव वक्तुं शक्यते प्रायोगिकाभावात् ।

अपि च विज्ञानस्य परिक्षणाय कस्यचित् प्रयोगशालायाः प्रकोष्ठस्य अपेक्षा न भवति । अस्य परीक्षणं मुक्तसंसारे प्रत्यक्षयथार्थयोः धरातले कुत्रचिदपि कर्तुं शक्यते । एतद् अभवत् विज्ञानस्य परिचयः ।

पुनः प्रश्नः भवति यत् संस्कृत साहित्ये विज्ञानमस्ति न वा?

तदोच्यते - अत्र संस्कृतसाहित्यं द्विविधं - वैदिकं साहित्यं लौकिक साहित्यञ्चेति रूपद्वयम् । रामायणकालात् पूर्वतन साहित्यं वैदिक साहित्यम् ततः परस्तात् लौकिकसाहित्यमिति इतिहासकाराः मन्यन्ते ।

वैदिक साहित्ये वेद संहिताः ब्राह्मणानि आरण्यकानि उपनिषद्ः वेदाङ्गानि च गण्यन्ते । लौकिक साहित्ये रामायणमहाभारतादयः । तत्र - वैदिकग्रन्थेषु न केवलं धार्मिक विषयाः एव प्रतिपादिताः प्रत्युत विविधा वैज्ञानिकविषयाः अपि क्वचित् विस्तरशः विवेचिताः क्वचिच्च बीजरूपेण प्रस्तुताः। तदुच्यते -

1. ब्रह्माण्डस्योद्भवः (सृष्टिविज्ञानम्) - वैदिक वाङ्मये ब्रह्माण्डस्य उद्भवविषये विस्तृतं वर्णनं लभ्यते। यस्मिन् भाण्डे ग्रह - नक्षत्र - तारा - आकाशगङ्गा - उल्का - धूमकेतु - दैत्य-मानव - देवादयः समस्ता जीवादयो भूर्भुवादिलोकश्च समन्विताः सन्ति तदेव ब्रह्माण्डमुच्यते ।

-> त्रयः सिद्धान्ताः वर्तमाने वैज्ञानिके जगति ब्रह्माण्डस्योत्पत्ति

विषये प्रचलिताः सन्ति -> तत्र

१ स्थिरदशासिद्धान्त -> अस्य प्रवर्तकः ब्रिटेननिवासी सुप्रसिद्ध खगोलज्ञः डॉ. फ्रेडहायल महोदयः

२ विस्फोटक सिद्धान्तः - कैम्ब्रिजनिवासी खगोलशास्त्री रायल महोदयः ।

३ स्पन्दशील सिद्धान्तश्चेति - “भारतीय सृष्टि विद्या” पृष्ठाङ्के १९७

वेदेषु - ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः ज्ञानं चतुर्षु भागेषु विभक्तं दृश्यते -

1. विश्वकर्म द्वारा - ऋ.सं.१०.१२९.७- इयं विसृष्टिर्यत् आबभूव.... यो अस्याध्यक्षः.....।
ऋग्वेदे परमेश्वर एव स्रष्टा

परमेश्वरस्य गुणानां संज्ञा एव देवाः सन्ति । ब्रह्माण्डस्य सृजनं विश्वकर्मा , विष्णुः सविता, इन्द्रादयो देवा एव कुर्वन्ति ।

2 . विराटपुरुष द्वारा ब्रह्माण्डस्योद्भवः - ऋ.सं.१०.९०.२ विराट पुरुषस्यङ्गोभ्यः एव पृथिवी सूर्यं चन्द्रमनुष्याणां जीवानां पार्थिवतत्त्वानां चोत्पत्तिरभवत् ।

2. ब्रह्मणा ब्रह्माण्डस्योद्भवः -१०.१२ ९ . १ - ३- ऋग्वेदे नासदासीत्तो सदासात् तदानीं .....।

अर्थात् - सृष्टेरादौ न सद् आसीद् न असद् आसीत् न

गगनमासीत् न वायुमण्डलमासीत् न दिनमासीत् न रात्रिरासीत् केवलं ब्रह्मणः एव सत्ता आसीत् । ब्रह्मणः सङ्कल्प मात्रेण सृष्टिरभूत् ।

3. प्रजापति ब्रह्माण्डस्योद्भवः - शुक्ल यजु . सं. २३.४. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे .....।

अर्थात् स्वयंभूपरमेश्वरः सर्वप्रथमं विश्वोत्पत्तये प्रजापतिम् असृजत् । प्रजापतिः एव हिरण्यगर्भः ।

-> स्पन्दन शील सिद्धान्ते ब्रह्माण्डस्यायुष्यम् - अष्टसहस्रकोटि वर्षाणि निर्धारितम् - भारती सृष्टि विज्ञान पृष्ठाङ्के १९७ ।

2. शल्यक्रिया विज्ञानम् -> वेदमन्त्रेषु एकस्य ऋषेः अपमूर्ध कलेवरे पशोः शिरसः प्रत्यारोपण प्रस्तुतिरपि दृश्यते ।

ऋग्वेदे १० . ४८ . २ मन्त्रे वर्णनं कृतं यत् - “अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणः”

अर्थात् - अहम् इन्द्रः अथर्वणपुत्रस्य दधीचेः शिरः अच्छिनम् । हे अश्विनी कुमाराँ! अथर्व कुलोत्पन्न दधीचे ऋषिः अश्वस्य शीष्णा एव युवां मधुविधां प्रोवाच । ऋ. सं. १. ११६.१२ तमे मन्त्रे

“ दध्यङ्ग ह यन्मध्वार्थवणो वामश्वस्य शीष्णां प्रयदीमुवाच ।”

वर्तमान वैज्ञानिकानां कृते इदं महत् कान्तिकारकम् उदाहरणं वर्तते , यत् तदा एकस्य अपमूर्ध एकस्य पशु शिरसः प्रत्यारोपणस्योपायः प्राचीनवैज्ञानिकैः अन्वेष्टितः । स्वतन्त्र चेतना पत्रे यत् प्रयागतः प्रकाशितम् १. ९. २००० दिनङ्के उल्लिखितं यत् एक अमरो को शल्य चिकित्सकः डॉ राबर्ट जे हवाईट महोदयः उक्तवान् यत् सः एकस्य मानवस्य शिरः

अन्यस्य अपमूर्ध कलेवरे सफलतापूर्वकं प्रत्यारोपयितुं शक्नोमि वानरेषु सफलपरीक्षणम् कृतवान् इति । एतस्य हवाईट महोदयस्य कथनमस्ति यत् मानवशरीरम् एकम् ऊर्जा संयन्त्रवत् वर्तते । रुग्ण शरीरस्य स्थाने नव शरीर प्रत्यारोपणे परिवर्तितं न भविष्यति अर्थात् तस्य स्मृतयः मस्तिष्के एव सुरक्षिताः भवन्ति । परन्तु उपर्युक्त मान्त्रे “ अश्वस्य शीष्णा एव मधु विद्या प्रोवाच” इति वैशिष्ट्यम् । डॉ. हवाईट महोदयस्य शिरसः प्रत्यारोपणार्थमुद्यतः । स्व प्रयोगमग्रे वर्धयितुं ४०. ९ लक्षडालरमितो धनव्ययः अपेक्षितः इति तेनोक्तम् ।

३. जीवविज्ञानम्

वेदमन्त्रेषु जीवविज्ञान सम्बद्ध विषया अपि निर्दिष्टाः ।

यथा - मा.सं. १९ तमे अध्याये ७६ तम मन्त्रम्

“ रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम्”

अर्थात् - इन्द्रियं पुं प्रजामनं शिक्षं योनिं स्त्री प्रजननं प्रविशत् सत् रेतः वीर्यं विजहाति त्यजति। योनिप्रवेशात् अन्यत्र मूत्रं विजहति । समान द्वारयोरपि रेतो मूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यश्च रेतो अवतिष्ठते इति मन्त्रार्थः। इत्थं स्पष्टमेव मन्त्रोस्मिन् मैथुनिक प्रजनन-निष्कासन प्रक्रिययोः निर्देशः कृतः। यथा मनुष्यः, गौः, महिषी, अजा।जीवानां वर्गीकरणं प्रस्तुतिरपि दृश्यते - मां.सं.३१.६,३१;८, अथर्ववेदः ८.४८.३। यथा अरव्याः जीवाः, ग्राम्याश्च जीवाः। अरव्ये भवा= सिंहः, गजः, मर्कटः, हरिणः इत्यादयः ग्रामभवा= अश्वः, गौः, महिषः अजा, गर्दभः , उष्ट्रः इत्यादयः

उभयादयः= ऊर्ध्वाधो भागयोः दत्तयुक्ताः। सरीसृपः= अहिः पृदाकुः (अज...) इत्यादि जीव विज्ञान विषयेऽस्ति। ४.वनस्पति विज्ञानम् वेदमन्त्रेषु ओषधीनां वनस्पतीनाञ्च विस्तृतं वर्णनं समुपलभ्यते। यथा भो। सं; १८.१३- पुष्पं विना फलवन्तः= पनसोदुम्बारादयः। मनुस्मृतौ -१.४९ श्लोके

अन्तः संज्ञा भवत्येतत् सुखदुःख समन्विताः। इति मनु उक्त मूलाधारेण जगदीश चन्द्रबोसः आधुनिक परिक्षाभिः प्रदर्शनं कृत्वा एतेषां वनस्पतीनां अन्तः संज्ञत्वं प्रमाणीकृतम् ; यस्य तावत् कालं यावत् पाश्चात्यवैज्ञानिकेषु कल्पना अपि न आसीत्। एतावता वैदिक साहित्ये विज्ञानं अस्ति न वा इति पश्यामः ।

लौकिक साहित्ये विज्ञानं

महाकवि कालिदासस्य समये विज्ञानं स्वबाल्यावस्थायां असीत्। परन्तु कालिदासेन प्रकृतैः सूक्ष्मस्वरूपं यत् रचितम् तदेव विज्ञानस्य सारतत्त्वम् दृश्यते। तद् यथा -

1. सृष्टिविज्ञानं

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नान्दीपाठे सृष्टि तत्त्वानां उल्लेखः कृतः।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्य , वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री , इत्यादि।² . भौतिकविज्ञानं

अस्मिन् गति सिद्धान्तस्योल्लेखः कृतः रघुवंशे प्रथम सर्गे १/७३ श्लोके।

तडागे मत्स्याः यावत् गतिशीलाः भवति तावत् जलं अपि गतिशीलं भवति।इति विज्ञापितो राजा , ध्यानस्तिमित लोचनः । क्षणमात्रमृविस्तस्थौ सुप्तमीन इव दृड । (रघु . १/७३)

रति सिद्धान्तस्य द्वितीयमुदाहरणम्

दुष्यन्तः रथे आरुढ तदानीं रथस्य अत्यधिकवेगात् दूरस्थित वस्तूनि क्षीणं तथा च समीपे आगमने स्थूलं दृश्यते । दूरे यत् खण्डशः दृश्यते तत् समीपे सहसा अखण्डः दृश्यते। स्वभावतः वक्रवस्तूनी चक्षुषी अवक्रमं प्रतीयते । यदा लोकं सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां। इत्यादि प्रतिध्वनि सिद्धान्तः रघुवंशे - २/ ५१ श्लोके दिलीपः सिंहस्य प्रतिध्वनिं शृणोति । एतावदुक्त्वा विस्ते मृगेन्द्र प्रतिस्वप्नेनास्य । इति।

② रसायन विज्ञानम्

मेघ दूते महाकविकालिदासः रसायन विज्ञानं प्रदर्शयति। धूमव्योतिः सलिल मरुतां अभियातः क्व मेघः । (मेघदूत पूर्व ५ श्लोके) एतादृशेव - जीव विज्ञानम्, वनस्पति विज्ञानं, शरीरविः चिकित्सा विज्ञानं, भूगोल विज्ञानम्, मनो विश्रानं इत्यादीनां वर्णनं लभ्यते ।

उपसंहारः

इत्थं संस्कृत साहित्ये बहुविध विज्ञानमुपलभ्यते।परन्तु तेषां प्रायोगिक रूपं अल्पं एव । तस्मात् अस्माभिरेव ग्रन्थेषु उल्लिखित सिद्धान्तान् परीक्षणेन सिद्धः करणीयः । एतावता उक्तवा विरमामि विस्तरात्।

धन्यवाद

“ सर्वदमनस्य स्वप्नलोकः ”

विनुकृष्णन् ए

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षी यच्छात्रः

मगधदेशेफुल्लोत्पल नाम ग्रामे, कश्चन ब्राह्मणः आसीत्। तस्य नाम “सर्वदमनः” भवति । सः अति दरिद्रः आसीत्। सः दि नं -प्रति एकैकं गृहं गत्वा, “अम्बा ! भि क्षां देहि .... अम्बा ! भि क्षां देहि ....” इति उक्त्वा भि क्षाटनेन जीवनयापनं करोति स्म ॥ एकदा सर्वदमनः भि क्षाटनार्थं गतवान्। तस्य मार्ग मध्येएकं पि ष्टेन पूर्णं बृहत्घटं दृष्टवान्“हं हो ! आश्चर्यं! महदाश्चर्यं ! अहं किं दर्शयामि ? पि ष्टेन पूर्णं एकं बृहत्घटं वा ? ”। अनन्तरं तत्स्वीकृत्य वेगेन गृहं गतवान्। गृहं प्राप्य, सः तं घटं गृहस्य कोणेएकं नागदन्तेस्थापि तवान्। महान्सन्तोषः सः अनुभूयते। सर्वदा तस्य अधः उपवि श्य घटमेव पश्यति स्म ॥ एकदा रात्रौ सर्वदमनः पि ष्टेन पूर्णं घटस्य अधः उपवि श्य कि मपि कि मपि कार्या णि चि न्ति तवान्। “ यदि देश दुर्भिक्षा भवि ष्यति चेत् अहं किं करोमि ? उपायः अस्ति । तदा अहं एतस्य वि क्रयणं कृत्वा शतरूप्यकाणि प्राप्तं ु शक्यमः । अनन्तरं तेन धनेन अजद्वयं क्रेष्यामि । अजद्वयस्य पालनं सम्यक् रीत्या भवि ष्यति चेत्, कालान्तरेतेन अजसमूहः एव भवि ष्यति ” ॥ “ तदनन्तरं अनसमूहस्य वि क्रयणं कृत्वा महि षीद्वयं क्रेष्यामि । महि षीद्वयस्य पालनं सम्यक् रीत्या भवि ष्यति चेत्कालान्तरेमहि षी समूहः भवि ष्यति , ताः वि क्रिय अश्वान्य क्रेष्यामि । तान्अपि वि क्रिय बहु धनं सम्पादयि ष्यामि । कालान्तरेअहं धनि कः भवि ष्यामि ” ॥ “ इदानीं अहं धनि कः खलु! मम धनमुपयुज्य एकं बृहत्गृहं नि र्मा पयि ष्यामि । तदा कश्चि त् ब्राह्मणः आगत्य रुपवतीं स्वकन्यां मह्यं दास्यति । कालान्तरेमम पुत्रः अपि उत्पन्नः भवि ष्यति । “ देवशर्मा “ इति तस्य नामकरणं करि ष्यामि । यदा सः जानुभ्यां चलि तं ुसमर्थः भवि ष्यति , तदा अहं प्रकोष्ठेउपवि श्य पुस्तकं पठि ष्यामि , तदा मम पुत्रः समीपं आगमि ष्यति । तत्समयेअहं आज्ञापयि ष्यामि मम भार्यां प्रति - प्रि ये.... देवशर्मा अत्र अस्ति । अत्र आगत्य स्वीकरोतुइति । यदा सा मम वचनं न श्रोष्यति तदा अहं

कोपेन पादप्रहारम् करिष्यामि” ॥इति चिन्तामग्नः सर्वदमनः स्वस्य पादं उपयुज्य प्रहारं कृतवान्। प्रहारेण तस्य पुरतः विद्यमानं विष्टपूर्णं घटं पति त; भग्नः च । “ आह... हन्तभाग्यं ... कष्टं .... कष्टं ... महाकष्टं ... मम स्वप्नः भग्नः जातः ” इति उच्चैः उक्त्वा सः रोदि तवान्। तस्य स्वप्नानि अपि क्षणसमयेनैव नश्यति । सः अतीव दुःखेन तिष्ठति ... ॥ “ अतः सर्वदा अत्याग्रहः न भवेत्इति कथायां गुणपाठम्।आग्रहानि अवश्यमेव, किन्तु तत्रापि सीमाभेदानि सन्ति ” ॥

दिनचर्या

HARKISHAN

SI

आयुर्वेदस्य मुख्यं लक्ष्यं भवति जनानां स्वास्थ्ययुक्तं सुन्दरं जीवनं। अस्मिन् जगति मानवानां जीवनं सुखमयं, आरोग्यपूर्णं, दीर्घायु च भवेत् इति धिया प्राचीनैः ऋषिभिः विविधमार्गाः उपदिष्टाः। तेषु वाग्भटेन विरचितं अष्टाङ्गहृदयं मुख्यः ग्रन्थः अस्ति, यत्र स्वास्थ्यपालनाय 'दिनचर्या' इति विषयः विस्तरेण प्रतिपादितः । दिनचर्या इत्यस्य शब्दार्थः अस्ति—दिने दिने कर्तव्या चर्या (नियमः)। अष्टाङ्गहृदयस्य द्वितीयाध्याये आयुषः पालनार्थं ब्राह्ममुहूर्ते उत्थानम्, शौचविधिः, दन्तधावनम्, अञ्जनम्, अभ्यङ्गः, व्यायामः तथा च स्नानम् इत्यादीनां विधीनां स्पष्टं वर्णनं विद्यते। पुनश्च आयुषः पालनं कथं स्यात् इति प्रतिपादितम्। ' ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थं आयुषः '(अ.२.१)

एतेन आयुषः जीवितस्य च रक्षणं भवति । अध्ययनादिषु एषः ब्रह्ममुहूर्तः अत्यन्तं प्रशस्तः। ब्रह्मपदेन ज्ञानम् उच्यते । अस्मिन् सूत्रे स्वस्थः एव ब्रह्ममुहूर्ते उत्तिष्ठेत् इति उक्तं न तु आतुरः । स्वस्थः कः इति जिज्ञासे सति, तत्र सुश्रुतकारेण उक्तम् -

समदोषः समाग्निश्च समधातु मलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ (सु.१५. ४१)

यस्य दोषाः, अग्नयः, धातवः, मलक्रियाः च समाः सन्ति, यस्य आत्मा इन्द्रियाणि मनः च प्रसन्नाः सन्ति, सः 'स्वस्थः' इति कथ्यते ।

'शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशैचविधिस्ततः ॥'

(अ.२.१) इति सूत्रे शरीरस्य जीर्णाजीर्णचिन्तां दूरीकृत्य मूत्रपुरीषादेः

शौच्यानन्तरं दन्तदावनधिकं कुर्यात् । तत्र 'अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिजम् '(अ.२.२)

दन्तदावने अर्कादि काष्ठानाम् उपयोगः करणीयः, तेन दन्तसम्बद्धाः रोगाः नायान्ति इति ।

'सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।' (अ.२.५)

दन्तदावनात् परं नेत्रयोः कृते त्रिवारम् अञ्जनं लेपयेत्, तेन चक्षुषोः

तेजोमयत्वं भवति । ततः परं गण्डूषदारणं तांबूलभक्षणं वा करणीयम् । पुनः एतत् सर्वं कृत्वा भोजनकालः समागतः चेत् 'अभ्यङ्गमाचरेत् नित्यं '(अ.२.८) इति उक्तरीत्या बुभुक्षित सन्दर्भे अभ्यङ्गस्नानं विहितं तेन झरा क्षमः नातः इति दोषाः हन्यन्ते ।

। अभ्यङ्गात् परं शरीरसंरक्षणाय व्यायामः करणीयः । व्यायामात् परं स्नानं करणीयम्, ।

अत्युष्णजलं शिरसि न स्थापनीयम्।तेन केशानां तथा नेत्रयोश्च हानिः भवति।

तदुत्तरकाले सन्ध्यावन्दनादि कर्माणि आचरणीयानि । तदुत्तरं भोजनं करणीयं, तत्र च भोजनं

जीर्णयोग्यं, हितं, मितं च स्यात् । भोजनात् परं जनः धर्मकार्ये मग्नः स्यात् । यतोऽहि

सर्वविधसुखानां प्राप्तिः कृतेन धर्मकार्येण एव प्राप्यते । ये च जनाः वृत्तिरहिताः व्याधिसहिताः

कष्टयुक्ताः च

सन्ति तेषां सेवा करणीया । 'न पीडयेदिन्द्रियाणि'(अ.२..२९)

अस्माकं आरोग्यस्य नियन्त्रणे मुख्यभूतानि यानि इन्द्रियाणि भवन्ति तेषां पीडा न करणीया ।

रोमाः, केशाः, नखाः, स्मश्रूः, कर्णादि इति एते सर्वदा मलरहिताः सुगन्धयुक्ताः भवेयुः । रात्रिकाले

वृक्षाणाम् आरोहणं, देवगृहगमनं, मार्गचतुष्टयसङ्गमस्थानं, निर्जनदेशं कदापि न गन्तव्यं ।

'न भारं शिरसा वहेत्' (अ.२.३९)

भारवस्तूनां शिरसि नयनं अपि निषिद्धम् ।सन्ध्याकाले भोजन-निद्रा-अध्ययनादिकं न

करणीयम्। तस्मिन् समये भगवतः स्मरणं वा भजनं वा कुर्यात्।' आर्द्रसन्तानता काय... (

अ.२.४६)

सर्वेषु प्राणिषु दया, शरीर-मनः-चेतसां नियन्त्रणं, परार्थेषु स्वार्थं बुद्धिः सद्वृत्तम् इत्युच्यते । जनाः

बालाः वृद्धाः आतुराः तेभ्यः बलेन कर्मसाधनं न स्यात् अतः स्वशक्त्यनुगुणं दिनचर्यां पालनेन

सुखं स्वस्थं सुन्दरं च जीवनं यापयितुं शक्नुमः ।

मम माता देवता

- Vishnu k

- Itep l

मनुष्यः एकः सामाजिकप्राणी विद्यते। तस्य जीवनस्य एकैकांशः अपि समाजायतनं भवति। तत्र मानवजीवनस्यारम्भः अम्बायाः भवति। मीयते प्रमाणीक्रियते जीवनं यस्मात् सा माता इत्यभिधीयते । अथ च नैरन्तर्येण सन्ततिं रक्षयति माता । अस्माकं जीवने मातुः महत्त्वं बहुधा वर्तते । अत एव अस्माकं भारतीयशास्त्रेषु अपि मातुः विषये सुष्ठुतया प्रतिपादितम् ।

उक्तं च शतपथब्राह्मणे -

“ मातृदेवो भव ,पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भवेति ।”

अर्थात् माता देववत् पूजनीया इति शास्त्रम् उपदिशति । यतो हि दशमासं यावत् स्वकुक्षौ महत् कष्टमनुभूय माता अपत्यं जन्म यच्छति । प्रायः उच्यते शरीरे विद्यमानानां १०० नाडीनां युगपत् भङ्गेन यावती पीडा भवति, तावती पीडा प्रसूतिकाले माता अनुभवति।

तदनन्तरं अपत्यस्य पालन - पोषणाय सकलमपि जीवनं सा समर्पयति । स्वजीवने अनेकशः त्यागं कृत्वा सा अस्मान् सदा पाति। वस्तुतः मातुः परिभाषा वचसा वक्तुमशक्यत्वात् अनिर्वचनीयमिति ब्रूमः चेत् तत्रातिशयोक्तिः न स्यात् । यतो हि अस्माकं जीवने प्रयोजनं किमपि अचिन्तयित्वा काऽपि अस्मासु स्नेहं करोति चेत् सा माता एव । स्वसन्ततिः यथाकथमपि भवतु, सा तस्मिन् वा तस्यां वा अवश्यं स्निह्यति । वयं पश्यामः लोके कश्चन शारीरिक रूपेण स्वस्थः नास्ति चेदपि तस्य माता तस्मिन् बहु स्निह्यति । विशुद्धं प्रेम तु इदमेव खलु वर्तते । यत्र लाभेच्छा मनागपि नास्ति । किञ्च अपत्यानां कृते माता एव प्रथमाध्यापिका भवति । लालनेन सह मनुष्यजीवनाय यः संस्कारः अपेक्षते सः संस्कारोऽपि माता एव प्रयच्छति । एवञ्च कः धर्मः कोऽधर्मः, किं कर्त्तव्यम्, किं न कर्त्तव्यम् इत्यादीनां ज्ञानमपि प्रप्रथमतया माता एव पाठयति । अतः ‘मम माता देवता’ इति साधुवचनमेव । यतो हि देवशब्दस्य अर्थं शास्त्रेषु इत्यमुक्तम् -

“ देवो दानाद् वा, दीपनाद् वा, द्युस्थाने भवतीति वा” ।

देवः एव देवता । यः कोऽपि अस्मभ्यं दानं प्रयच्छति , तथा जीवने प्रकाशमानयति सः वस्तुतः देवः एवेति शास्त्रमुपदिशति । माता स्वजीवनमेव अस्मभ्यं समर्पयति किञ्च मार्गदर्शिकारूपेण

अस्मासु विद्यमानानां कुसंस्काराणां अपनयनेन अस्माकं जीवनं प्रकाशयति अतः अन्वर्थकस्त्वेण मातुः कृते देवशब्दः उपयुज्यते । यदि वयं अस्माकम् इतिहासं पश्यामः चेत् तत्रापि मातुः

माहात्म्यम्, त्यागं च द्रष्टुं शक्नुमः । यथा राजस्थानदेशे पन्नादाई इति माता स्वपुत्राय सकलमपि जीवनं प्रदत्तवती । सम्प्रत्यपि मातरः अपत्यानां कल्याणाय सदा त्यागं कुर्वन्ति । अथ च भगवान् शङ्कराचार्योऽपि मातृपञ्चकम् इति ग्रन्थे मातुः महत्त्वं वर्णयति । अस्माकं जीवने माता न भवति चेत् जीवनं वस्तुतः तमोमयं भवति ।

परं समाने अद्यत्वे मातुः कृते आदरः एव न दृश्यते । मातापित्रोः त्यागं कुर्वन्ति आधुनिकसन्ततयः । शास्त्रे प्रकृष्टस्थाने विवर्णितं मातरं वा पितरं वा अनाथालयादिषु ते त्यजन्ति । या माता अस्माकं कृते कृत्स्नमपि जीवनम् असमर्पयत् तां कालान्ते अनाथमन्दिरेषु जहाति । मानवसंस्काराणां अथः पतनमेव इदं दर्शयति । देवतासदृशां मातरं यः इत्थं जहाति सः कदापि मानवः इति वक्तुं न शक्नोति ।

मातापित्रोः किं महत्वमिति विषये आधुनिकसमाजं सम्यक्तया न बोधयति। मूल्यानां अभावः धर्मस्य हानिरेव अस्य कारणम्। अतः समेषानपि नैतिकमूल्यानि बोधयेत्। तदा एव समाजे स्थिरता भवितुमर्हति।

शास्त्रेष्वपि माता, गुरुः, पिता, अन्नदाता, रक्षयिता इति पञ्चानामूपेक्षा कदापि न कर्तव्यमिति शास्ति। माता एव बालकस्य निर्माणे महत्वपूर्णं भूमिकां वहति। यदा शिशुः गर्भावस्थायां भवति तत्रैव तस्य कृते माता संस्कारं प्रददाति। महाभारते अभिमन्योः कथा अपि इदमेव स्मारयति। बालकस्योपरी मातुः प्रभावः बहुधा विद्यते। नारीणां यत्र पूजा भवति तत्रैव देवता निवसति। तत्रापि माता विशेषतां भजते। मम माता देवता इति न केवलं वाचने अपि तु तदस्माकं जीवने क्रीयात्मकतया भवेत्। इति शम्॥

मानवनिर्माणे भारतीयपरम्परा

जोल्सना राणि रावुत्

SS2

सुजला-सुफला-सस्यश्यामला
भारतदेशस्य सन्तानाः वयं भारतीयाः।
भारतेऽस्मिन् न केवलं एकधर्मीयजनाः
तिष्ठन्ति, अपि तु विविध-धर्मीयजनाः
देशेऽस्मिन् वसन्ति। सर्वेषां धर्माणां
सभ्यता, संस्कृतिः, परम्परा च भिन्न-
भिन्नः भवन्ति। तथापि अत्र विविधता
मध्ये एकता दृश्यते, यत् वयं सर्वे
भारतीयाः इति। एषा तु अस्माकं
परम्परा।

भारतीयपरम्परा इत्युक्ते किम् ?

सर्वेषु देशेषु तेषां परम्परासु च
भारतीयपरम्परा भिन्ना तथा विशिष्टा,
उत्तमा च वर्तते। प्राचीनकालादारभ्य
वयं दृष्टुं शक्नुमः यत् अस्माकं वेदेषु,
पुराणेषु, आयुर्वेद-चिकित्सा-शास्त्रादिषु
अस्माकं परम्परा स्पष्टतया
प्रतिपादिता। पुनः विभिन्नेषु राज्येषु तेषां
राज्यानां संस्कृतिः, परम्परा च भिन्ना
वर्तते। वयं दक्षिणभारते पश्यामः चेत्
तत्र धर्मक्षेत्रेषु अधिकः प्राधान्यः दृश्यते,

सर्वेषु क्षेत्रेषु सम्पूर्णतया पश्यामश्चेत्
भारतस्य परम्परा सामाजिक-धार्मिक-
आध्यात्मिक-वैज्ञानिक-क्षेत्रेषु बहु
उत्तमा अस्ति।

मानवनिर्माणे भारतीयपरम्परा

मानवनिर्माणे भारतीयपरम्परायाः महती
भूमिका वर्तते। किमर्थमिति चेत् —
एकस्य मानवस्य निर्माणार्थं तथा
विकासार्यं यत् यत् गुणमावश्यकम्,
तत् सर्वं निहिता परम्परा इयं वर्तते।

• मानवनिर्माणाय किमावश्यकम् ?

यथा एकस्य दृढगृहस्य निर्माणाय
सिकता, सिमेण्ट्, टाइल्स्
इत्यादिसामग्रीणाम् आवश्यकता
अस्ति। तथैव एकस्य
उत्तमानवनिर्माणाय आदौ तस्य पार्श्वे
उत्तमव्यवहारस्य तथा नैतिकगुणानाम्
आवश्यकता वर्तते। अनन्तरं
सामाजिक-आध्यात्मिक-सामूहिक-
भ्रातृत्वभावनायाः विकासः अपि भवेत्।

• मानवस्य सर्वाङ्गीणविकासे
भारतीयपरम्परा किं करोति ?

उत्तममानवनिर्माणाय तस्य नैतिक-
सामाजिक-आध्यात्मिकादिक्षेत्रेषु
विकासः आवश्यकः। तर्हि अत्र
भारतीयपरम्परायाः भूमिका का इति
पश्यामः -

(i) नैतिकविकासे भारतीयपरम्परा -
अस्माकं संस्कृतेः परम्परा संस्कृते एव
निहिता अस्ति।

तत्र अस्माकं परम्परा अस्ति यथा -
“सत्यं वद, धर्मं चर”,
“अतिथि देवो भव”,
“मातृ देवो भव, पितृ देवो भव”
इत्यादयः।

अत्र मानवस्य नैतिकविकासः भवितुम्
अर्हति । एषा अस्माकं परम्परा ।

(ii) भ्रातृत्व तथा
अन्तर्राष्ट्रीयभावनाविकासे -

अस्माकं भारतीयपरम्परायामस्ति यत्
सर्वे अस्माकं भ्रातरः भगिन्यश्च वयं सर्वे
भारतमातुः सन्तानाः । यथोच्यते -

" अहं निज परो वेति गणना
लघुचेतसाम्,

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्
॥"

अस्य तात्पर्यं यत् - संपूर्णविश्वं मम
कुटुम्बसदृशम्, अत्र कोऽपि अपरो
नास्ति इति । एतत्
भारतीयपरम्परायामेव अस्ति

(iii) सांस्कृतिकक्षेत्रे भारतीयपरम्परा -
भारतदेशः 28 राज्यानां समाहारेण तथा
तेषां राज्यानां संस्कृतिः, परम्परा, भाषा,
लोकनृत्यादीनां समाहारेणापि गठितदेशः
। अत्र बहुप्रकारकाणि लोकगीतानि,
नृत्यम् कलादि दरीदृश्यते । यथा
ओडिशायां - ओडिसी, तमिलनाडुप्रदेशे
- भारतनाट्यम्, केरले -
मोहिनीनृत्यम्, गुजरातप्रदेशे - गर्बा
इत्यादि एवं प्रकारेण संगीतेषु भाषासु
अपि विविधता दृश्यते । पुनः विविधाः
सांस्कृतिक-उत्सवाः अपि दृश्यते ।
अतः अनेन मानवस्य तथा छात्रस्य च
सांस्कृतिकविकासः अपि भवितुम्
अर्हति ।

(iv) विज्ञानक्षेत्रे भारतीयपरम्परा -

भारतीयपरम्परा न केवलं धार्मिक-
आध्यात्मिकक्षेत्रेषु निहिता , अपि तु
अत्यन्तं विज्ञानसम्बन्धीया अपि ।
आयुर्वेदे, चिकित्साशास्त्रे , चरक
सुश्रुतसंहितासु च वयं दृष्टुं शक्नुमः ।
पुनः अस्माकं वेदेषु , पुराणेषु अपि
गूढतत्त्वं निहितमस्ति । अतः एतेषु
क्षेत्रेषु मानवस्य वैज्ञानिकविकासे
भारतीयपरम्परा सहायिका भवति ।

एवं प्रकारेण भारतीयपरम्परायां एकस्य
मानवस्य निर्माणाय सर्वं कारकं
निहितमस्ति । केवलं धार्मिकक्षेत्रेषु इति
नास्ति; अपि तु ज्ञानात्मकविकासे ,
सामाजिक - सामूहिक - नैतिक -
भ्रातृत्व - आध्यात्मिक विकासे अपि
एषा सहायं करोति ।

आधुनिकक्षेत्रे भारतीयपरम्परा -

आधुनिकक्षेत्रेषु
भारतीयपरम्परायाभूमिका बहु
गुरुत्वपूर्णमस्ति । इदानीं संपूर्णविश्वस्य

उन्नतये IKS

(भारतीयज्ञानपरम्परायाः)महती
भूमिका वर्तते । सर्वत्र IKS इत्यस्य
चर्चा वर्तते । किमर्थं चेत्
मानवस्यनिर्माणाय सर्वं तथ्यं अत्रैव
निहितमस्ति । अनेन विना समाजस्य
मूल्यमेव नास्ति तथा च उत्तममानवस्य
गठनं न भवति एव ।

निष्कर्षः -

भारतीयपरम्पराया विना
उत्तममानवनिर्माणस्य कल्पनां कर्तुमपि
न शक्यते । यदि परम्परं त्यजामः तर्हि
मानवस्य मानवत्वं यत् आस्ति तत्
गच्छति एव । अतः वयं सर्वे शपथं
कुर्मः, भारतीयपरम्परायाः रक्षणं कुर्मः
इति। नोचेत् भारतस्य संस्कृतिः
परम्परा च नश्यति एव । अतः
मानवनिर्माणार्थम् आदौ
भारतीयपरम्परायाः सम्मानं कुर्मः । वयं
तु गर्वं कुर्मः यत् वयं सर्वे भारतमातुः
सन्तानाः, भारतीयाः इति।

नष्टस्वप्नम्

Sharmishta padhi

Ss2

न जानाम्यहं कुत्रस्मीति

बहुसुन्दरमियं शय्या।

उदरश्यान्तेऽहं मातुः

इति केनाऽपि मया श्रुतम् ॥

न स्निह्यते वाऽहं पित्रा,
पितृस्नेहस्पर्शं नानुभूये किं ।
लभिष्यते परमानन्दं पितुः
मां हस्ते आनीयात्मपरम् ॥

मात्रा पित्रा मह मेलनीयं

तैः सह क्रोडनीयं ससन्तोषं ।

पितुः स्वापगानं श्रवणीयं

दर्शनीयं युवामिति ममाशा ॥

हे मातः ! कथमसि त्वं ?

शक्ता वा? भारसहनार्थं मम।

बहिरागमनात्परं इतः

दृष्टव्यं ममाम्बां प्रथमतया ॥

स्नेष्यामि संरक्ष्याम्यहं

दास्यामि छायां तरुमिव ।

मातृस्तन्यममृतमिच्छाम्यहं

आगमनात्परमादाँ ॥

किं मातः ! किंमर्थं रोदिषि,
नाऽहं जाने मातृरोदनकारणं।
प्रतिदिनमिदं रोदनं न सह्यते मया
हो मातः ! कठिनवेदना...!! रक्षतु...!!

चिन्तयाम्यहं मम स्वप्नस्य मरणमिति

गच्छाम्यहं वा युवां न वीक्ष्य ।

इतः परमपि जीवनमस्ति चेत्

तव गर्भपात्रे भवतु मदीयं जन्म ।

उत्कल साहित्ये शैक्षिकविचाराः

नाम- नंदिनी मिश्र

किा - भशिशशस्रीप्रथमिषथम ्

अत्रमाङ्काः - २८

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।

नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥

उत्कले बहवः कवयः रचनाकाराश्च सन्ति। तेषां विचाराः अवर्णनीयाः अतुलनीयाश्च। तेषां काञ्चन रचनां, कवितां च अहं अत्र प्रस्तौमि ।

सन्धकविभीमभोईमहोदयस्य मतेन -

"प्राणीङ्क आरत दुःख अप्रमीत देखु देखु केवा सहु मो जीवन पछे नर्के पडियाउ जगत उद्धार हेउ

अर्थात्, सर्वेषां भूतानां सुखं दुःखं च अप्रमेयम्, तान् दृष्ट्वा को वा सहते ? मम आत्मा नरकं क्षिपतु, विश्वं तु मोचयतु। अत्र त्यागस्य आत्मत्यागस्य च विचारः मनसि आयाति । अस्माकं भारतीय ज्ञानपरम्परायाः रक्षणार्थं अस्माभिः यत् किमपि त्यक्तव्यम् अस्ति तत् सर्वं करणीयम् ।

चारणकविवाञ्छानिधिमहोदयस्य मतेन

। "कह कैड जाति पाइछि मुकति करि हारि हेरि गुहारी, पाइछि के दुःख मेण्टाइछि सुख मागि मागि पथ भिकारी

पद्येऽमुष्मिन् जीवनस्य सङ्घर्षोपरि उक्तं वर्तते । एकः मनुष्यः तस्य जीवने बहूनि दुःखानि प्राप्तवान्, परन्तु बहु संघर्षं कृत्वा शिक्षकः इव किञ्चित् किञ्चित् सुखं प्राप्तवान् । तथापि दुःखस्य सम्मुखीभूत्वा अन्तिमे मोक्षरूपीसुखं प्राप्स्यति। तदेव शैक्षिकविचारं कुर्मः चेत् विद्यार्थिनां पठनसमये बहव्यः समस्याः दृश्यन्ते एव। परन्तु वयं एकाग्रतामनसा बहसंघर्षं कृत्वा लक्ष्यप्राप्त्यर्थं शिक्षकः इव विद्यामधिगच्छामः । एवं कुर्मः पेत् अवश्यं अस्माकं लक्ष्यमार्गं प्राप्तुमः।

"जाति नन्दिधोष चलिव कि भाइ स्वार्थकु सारथी कले, टाणे किरे घोडा दानार तबडा घोडा मुखे बन्धा हेलें"

अर्थात् यदि स्वार्थः रयं चालयति, तर्हि अश्वस्य मार्गदर्शनं न कृत्वा रज्ज्वा बन्धनम् इव भवति। तदेव अध्यापकः आत्मस्वार्थस्य कृते अर्थात् तस्य वेतननिमित्तं केवलं विषयस्य अध्यापनं / पाठ्यक्रमस्य समापनम् एव लक्ष्यं भवति चेत् तस्य अध्यापनस्य कोऽपि लाभः नास्ति। अतः अध्यापनेन साकं अत्रस्य मार्गदर्शनं, सर्वाङ्गीणविकासं करोति चेत् तस्य पाठनस्य मूल्यमस्ति

स्वभावकविगङ्गाधरमे हेर्महोदयस्य मतेन

"आनि येउँ जन निजर उदर पोषणे जाए विदेशे, सोदर ममता सबु भुलिजाए विदेशीर अद्रवेशे"

अर्थात् विदेशेषु उत्तमजीवनस्य अन्वेषणं कुर्वन्तः जनाः प्रायः स्वपरिवारस्य, संस्कृतेः, समाजस्य च स्वसम्बन्धात् उत्तर-दायित्वं च कथं विस्मरन्ति इति कवितायाः सारः वर्तते। अतः यदि कोऽपि लक्ष्यस्थलस्य अन्वेषणं कृत्वा पठनाय अथवा उद्योगनिमित्तं विदेशं प्रति गच्छति तथापि अस्माकं भारतीय ज्ञानपरम्परां मा विस्मरतु। तत्रापि विदेशे भारतीयज्ञानपरम्परायाः रक्षणं कुरोतु । भारतीयज्ञानपरम्परां प्रदर्शयितु, आचरतु इति विचारः ।

उत्कलमणिगोपबन्धुदासमहोदयस्य मतेन

मानदण्ड "मानव जीवन नुहँइ केवल वर्ष-मास दिन वण्ड । कर्म जिए तर कमे एका वार जीकार

अर्थात् मनुष्यस्य जीवनं न केवलं वर्षे, मासे, दिवसे च परिमितं भवति, अपितु स्वस्य कर्मणा परिणामैः, यतः मनुष्यस्य कर्म एव तस्य जीवनस्य गौरवस्य दण्डस्य वा परिमाणं भवति। अत्र शैक्षिकविचारः चिन्तयामः चेत् अध्ययनकर्म छात्रस्य न तु केवलं परीक्षानिमित्तमुद्योगनिमित्तमपितु तस्य जीवने तस्य ज्ञानस्य सदाचरणं स्यात्। सत् मार्गं गमनं, तत् भवति तस्य जीवनस्य गौरवस्य परिमाणम्।

मधुसूदनराव महोदयस्य मतेन

"वैकुण्ठ समान आहा अटे सेहि घर, परस्पर स्नेह जहि धाए निरन्तर

अर्थात् एतादृशं गृहं वैकुण्ठवत् यत्र सर्वेषु सदस्येषु नित्यं प्रेम-स्नेहः च भवति । तदेव यत्र पाठ्यक्रमः, शिक्षकः, छात्रः च एते एकत्र सन्ति तत् भवति अस्माकं वैकुण्ठवत् विद्यालयः। एते विचाराः भवन्ति अस्माकं भारतीय ज्ञानपरम्परायामिति। जयतु भारतम् - जयतु संस्कृतम्

वृक्षस्य उपदेशः

सरस्वती पाण्डा ssi

एकस्मिन् ग्रामे अरुणः नामकः युवकः निवसति स्म। सः अत्यन्तं चञ्चलः आसीत् तथा परिश्रमं कर्तुं न इच्छति स्म। सदा सः भाग्यं दोषयति स्म। एकदा सः दुःखितः सन् वनं गतवान्। तत्र सः एकस्य विशालस्य वृक्षस्य अधः उपविष्टः। सः चिन्तयति स्म— “मम जीवनं किमर्थं एतावत् कठिनम्? अन्ये जनाः सुखेन जीवन्ति।” तदा तस्य दृष्टिः तस्मिन् वृक्षे पतिता। सः पश्यति स्म— वृक्षः तीव्रे वायौ अपि दृढः तिष्ठति, वर्षासु जलं सहते, व्रीष्मे उष्णतां सहते, तथापि सः फलानि छायां च सर्वेभ्यः ददाति। एतत् दृष्ट्वा अरुणस्य मनसि विचारः उत्पन्नः— “अहो! वृक्षः कदापि न अभियोगं करोति। सः केवलं कर्तव्यं करोति तथा अन्येभ्यः उपकारं करोति।” ततः सः निश्चयं कृतवान्— “अद्य आरभ्य अहं अपि परिश्रमं करिष्यामि तथा समाजस्य उपकारं करिष्यामि।” कालान्तरे सः परिश्रमेण सफलः अभवत् तथा ग्रामस्य आदर्शः युवकः अभवत्। नीतिः - यः कर्तव्यं न त्यजति स एव जीवनस्य प्रकृतं सुखं प्राप्नोति

CHANDANA P.V

SSI

MRIDULA E.M SSI

സംസ്കൃതവ്യാകരണപഠനം

വിദ്യാർത്ഥികൾക്ക് അത്യാവശ്യമാണോ?

-പ്രൊഫ. ഇ. ആർ. നാരായണൻ

ഹവിർയജ്ഞങ്ങൾ, സോമയാഗങ്ങൾ എന്നീ വൈദികപ്രയോഗങ്ങൾക്കല്ലാതെ സംസ്കൃതവ്യാകരണപഠനം വിദ്യാർത്ഥികൾക്ക് അത്യാവശ്യമാണോ? പ്രാധാന്യമേതിനാണ്? ഭാഷയ്ക്കോ? വ്യാകരണത്തിനോ? വ്യാകരണം മുഴുവൻ പഠിച്ചേ ഇനിയൊരക്ഷരം മിണ്ടാവൂ എന്ന് ശഠിച്ചാൽ ലോകം മുഴുവൻ വ്യാകരണത്തിനെതിരാകില്ലേ? ഒരാൾക്ക് പത്ത് മൺകുടങ്ങൾ വേണം. അയാൾ കുടകാരന്റെ കുടിയിലേത്തി പറഞ്ഞു- കുടമുണ്ടാക്കെടോ പത്തെണ്ണം. ഞാൻ വാങ്ങാം എന്ന്. അപ്പോൾ മറ്റൊരാൾ അതുകണ്ട് വ്യാകരണക്കാരന്റെ മാളികയിലേത്തി പറഞ്ഞു- ശബ്ദമുണ്ടാക്കെടോ പത്തെണ്ണം. ഞാൻ പ്രയോഗിയ്ക്കാം എന്ന്. അത് പ്രായോഗികമല്ല, മണ്ടത്തരമാണ്. ലോകത്തിൽ കേട്ടു പ്രചരിച്ച ഭാഷാപ്രയോഗങ്ങളുടെ ആധികാരികതയ്ക്കാണ് വ്യാകരണം. മറിച്ച്, വ്യാകരണത്തിനുവേണ്ടിയല്ല ഭാഷ. അതുകൊണ്ട്, സംസ്കൃതവ്യാകരണം ഭാഷയുടെ കൃത്യതയ്ക്കും, ശബ്ദശുദ്ധിക്കും, അർത്ഥനിർണ്ണയത്തിനും അത്യാവശ്യമാണ്.

വേദങ്ങൾ, ഇതിഹാസങ്ങൾ, പുരാണങ്ങൾ തുടങ്ങിയ പ്രാചീനഗ്രന്ഥങ്ങൾ മനസ്സിലാക്കാനും, വാക്യങ്ങളുടെ അർത്ഥനിർണ്ണയത്തിനും എന്നിവ ഉപയോഗിച്ച് ആശയവിനിമയം നടത്താനും ഇത് സഹായിക്കുന്നു. പദങ്ങളുടെ കൃത്യമായ അർത്ഥം മനസ്സിലാക്കാൻ സംസ്കൃതവ്യാകരണം അനിവാര്യമാണ്.

വേദത്തിൽ വ്യാകരണം സ്വതന്ത്രമാണ്. അവിടെ കേട്ട ശബ്ദം അതേ സ്വരത്തിൽ സ്വീകരിക്കപ്പെടുന്നു. ഒരു മാറ്റവും സാദ്ധ്യമല്ല. സുപ്-21, തിബ്-18, ഉപഗ്രഹം-2 (ആത്മനേ-പരസ്മൈ-പദങ്ങൾ), ലിംഗം-3 (പും-സ്ത്രീ-നപും), പുരുഷൻ-3 (പ്രഥമ-മദ്ധ്യ-ഉത്തമ), കാലം-3 (വർത്തമാന-ഭൂത-ഭാവീ), ഹല്, അച്, സ്വരം-3 (ഉദാത്ത-അനുദാത്ത-സ്വരിത), കർത്താ, യങ് എന്നിവയ്ക്ക് പരസ്പരം മാറ്റങ്ങളാവാം. അങ്ങനെ ശബ്ദങ്ങൾ മാറിക്കേൾക്കും. എന്നാൽ ലോകസംസ്കൃതത്തിൽ വ്യാകരണം നിർബന്ധമാക്കാൻ കാരണം അതിന്റെ തെറ്റായ ഉപയോഗം തടയാനും ഭാഷയുടെ സ്ഫുടത കൂടുതൽ പ്രായോഗികമാക്കുവാനുമാണ്.

കൃത്യമായ വിഭക്തികളും, പ്രയോഗങ്ങളും ഉപയോഗിച്ച് വ്യക്തമായ വാക്യനിർമ്മാണം, വാക്കുകളുടെ ഉച്ചാരണം, ലിംഗഭേദം, വചനനിർണ്ണയം എന്നിവയ്ക്ക് സംസ്കൃതവ്യാകരണം വേണം. അതിനുപുറമെ കമ്പ്യൂട്ടർ-ഭാഷാ-പ്രോഗ്രാമിംഗിന് ഏറ്റവും അനുയോജ്യമായ ഘടന സംസ്കൃതവ്യാകരണത്തിനുണ്ട്. പാണിനിയുടെ അഷ്ടാദ്ധ്യായി, അൽഗോരിതം ഭാഷകൾക്ക് സമാനമായി പ്രവർത്തിക്കുന്ന വളരെ ഒഴുപചാരികവും നിയമാധിഷ്ഠിതവുമായ ഒരു സംവിധാനമാണ്.

ഭാരത് ഓപ്പറേറ്റിങ് സിസ്റ്റം (BOS), ലിനക്സ് സമ്പ്രദായത്തിലെ ഹെഡോറ, യുബുണ്ടു, വിൻഡോസ് ടെർമിനൽ വഴിയുള്ള ത്രഡ് ആപ്ലിക്കേഷനുകൾ, ആൻഡ്രോയിഡുകൾ, എസ്ക്യൂഎൽ, ജാവ, പൈത്തോൺ, സി++ , ആധുനികകാലത്തെ ക്ലൗഡ്, കാൻവ തുടങ്ങിയ ഓൺലൈൻ സൌകര്യങ്ങൾ, കൃത്രിമബുദ്ധി എന്നിവയുടെ പരിശീലനവും സംസ്കൃതവ്യാകരണപഠനവും അത്യാവശ്യമാണ്.

സ്വാഭാവികഭാഷാസംസ്കരണം (NLP), യന്ത്രവിദ്യ അഥവാ മെഷീൻ ലേണിംഗ് (ML), കൃത്രിമബുദ്ധി (AI) എന്നിവയോടു കൂടിയ കമ്പ്യൂട്ടർ സയൻസ് ആപ്ലിക്കേഷനുകൾക്ക് അനുയോജ്യമാണ് സംസ്കൃതവ്യാകരണം. ഇതിന്റെ ജനറേറ്റീവ് ഘടന കൃത്യവും വ്യക്തവുമായ പദരൂപീകരണവും വാക്യനിർമ്മാണവും സാദ്ധ്യമാക്കുന്നു. ആധുനിക-പ്രോഗ്രാമിംഗ്-ഭാഷാ വാക്യഘടനയ്ക്ക് സമാനമായ, എല്ലാ സാധ്യമായ വാക്യഘടനകളും സൃഷ്ടിക്കാൻ കഴിവുള്ള 3,971 അൽഗോരിതമിക് നിയമങ്ങളുടെ ഒരു കൂട്ടമാണ് പാണിനിയുടെ വ്യാകരണം. സൂത്രപാഠത്തിനു പുറമേ ശിക്ഷ, ലിംഗാനുസന്ധി, ധാതുപാഠം, ഗണപാഠം, ഉണാദി, വാർത്തികം, ഭാഷ്യം എന്നിവ ചേർന്നതാണ് സംസ്കൃതവ്യാകരണസമ്പ്രദായം. ഇത് പഠിക്കാതെ സംസ്കൃതവ്യവഹാരം ക്ലേശകരമായിരിക്കും.

ഭാഷാസംസ്കരണത്തിന് കൃത്യമായ ഒരു ചട്ടക്കൂട് നൽകുന്നതിനാൽ അതിന്റെ വ്യവസ്ഥാപിതഘടന കൃത്രിമബുദ്ധി (AI), സ്വാഭാവികഭാഷാസംസ്കരണം (NLP) എന്നിവയ്ക്ക് അനുയോജ്യമാണ്. പിംഗളാചാര്യൻ ഉപയോഗിച്ചിരുന്ന പുരാതന വേദമന്ദിരങ്ങൾ ഹ്രസ്വം ലഘു, സംയോഗേ ഗുരു, ദീർഘം ച എന്നിങ്ങനെ അക്ഷരങ്ങളുടെ വിന്യാസമുണ്ട്. അവ ദ്രവ്യസംഖ്യകളുടെ അതേ യുക്തിയിൽ പ്രവർത്തിക്കുന്നു. അതിന്റെ സ്വരസൂചകസ്വഭാവവും അവ്യക്തതയുടെ അഭാവവും കാരണം, സ്പീച്ച്-ടു-ടെക്സ്റ്റ് അൽഗോരിതങ്ങൾക്കും AI ഗവേഷണത്തിനും ഇത് വളരെ അനുയോജ്യമാണ്.

സംസ്കൃതത്തിലെ കാരക-വിഭക്തി നിയമങ്ങൾ ഒബ്ജക്റ്റ്-ഓറിയന്റഡ് പ്രോഗ്രാമിംഗ് (OOP) തത്വങ്ങളുമായി നന്നായി യോജിക്കുന്നു, അവിടെ വാക്കുകൾക്ക് ഗുണങ്ങളോടും പ്രവൃത്തികളോടും നേരിട്ടുള്ള, നേരിട്ടുള്ള പൊരുത്തമുണ്ട്. കർശനമായ നിയമങ്ങൾ അർത്ഥമാക്കുന്നത് ഒരു വാക്യത്തിന് പൊതുവെ കൃത്യമായ അർത്ഥം ഉണ്ടായിരിക്കുമെന്നാണ്, ഇത് മെഷീൻ വിവർത്തനത്തിനും ഭാഷങ്ങൾ കുറയ്ക്കുന്നതിനും നിർണായകമാണ്. അൽഗോരിതങ്ങൾ വികസിപ്പിക്കുന്നതിന് ഉയർന്ന കാര്യക്ഷമത വാഗ്ദാനം ചെയ്യുന്ന, "പ്രോഗ്രാമിംഗ് ഭാഷ" ഘടനയുള്ള ഒരേയൊരു സ്വാഭാവികഭാഷയായി ഇതിനെ പലപ്പോഴും വിശേഷിപ്പിക്കാറുണ്ട്. പൂർണ്ണമായും നിയമാധിഷ്ഠിത സംവിധാനങ്ങളേക്കാൾ, ഡാറ്റാ-ഹെവി ഡീപ് ലേണിംഗിലേക്കാണ് ആധുനിക AI പ്രധാനമായും നീങ്ങിയിരിക്കുന്നതെങ്കിലും, ഔദ്യോഗിക ഭാഷാശാസ്ത്രവും ബൈനറി ലോജിക്കിനും കമ്പ്യൂട്ടേഷണൽ സിദ്ധാന്തത്തിനും പുരാതന ഇന്ത്യൻ സംഭാവനകളും പര്യവേക്ഷണം ചെയ്യേണ്ടതാണ്. ഇതാണ് ഇന്നത്തെ യുവാക്കളുടെ ദൗത്യം. ചില ലിങ്കുകൾ ഇന്നത്തെ യുവാക്കൾ കാണേണ്ടവയാണ്.

- <https://bosslinux.in/>
- <https://ubuntu.com/>
- <https://www.fedoraproject.org/>
- <https://www.python.org/>
- <https://www.java.com/en/>
- <https://isocpp.org/>
- <https://sanskrit.uohyd.ac.in/sc/1>
- https://play.google.com/store/apps/details?id=com.SanskritStudies.mobile_app&hl=hi
- <https://www.learn-sanskrit.org/tools/>

'ഒരു വട്ടം കൂടി' - ക്യാമ്പസ് നൊസ്റ്റാൾജിയയിലെ എട്ട് കൊളാഷുകൾ

കലാലയ ചരിത്രത്തിൽ ആദ്യമായി വിപുലമായരീതിയിൽ സംഘടിപ്പിക്കപ്പെട്ട അലൂമിനി ഒത്തു കൂടലായിരുന്നു ഒരു വട്ടം കൂടി '25. അതിന് വഴിയൊരുക്കിയ വൈസ് ചാൻസലർ ഡോ. ശ്രീനിവാസ വർവേഡി സാറിനോടും , ക്യാമ്പസ് ഡയറക്ടർ ഡോ. കെ കെ ചൈൻ സാറിനോടും മറ്റ് സ്റ്റാഫ്-ഗണ്ഡോടും ഒരുപാട് സന്തോഷം... സ്നേഹം...)

ഡോ എസ് എൻ മഹേഷ് ബാബു (മാട്ട്സ്)

drmaheshbabusn@gmail.com

ഒന്ന്*

ഇന്ന് എന്നെ ഞാനാക്കിയ, നീണ്ട പത്തു വർഷങ്ങൾഈചേർത്ത, ആ നിമിഷങ്ങളെയൊക്കെ ജീവത്താക്കിയ, എന്റെ ആ പഴയ കലാലയത്തിൽകാൽവിരലൊന്ന് തൊട്ടതേ ഓർമ്മയുള്ളൂ. പൊടുന്നനെ ഞാനൊരപ്പൂപ്പൻ താടി പോലെനിലം തൊടാതെ ഒരു പൂരപ്പറമ്പിലേക്ക് എടുത്തൊഴിയപ്പെട്ടു പോവുകയായിരുന്നു പറന്നു പറന്നങ്ങനെ....

രണ്ട്*

ഞങ്ങളുടെ സ്വപ്നങ്ങളെയുണർത്തിയ ആ നിശ്വാസങ്ങളെയൊവാഹിയ ഞാവലുകളും കശുമാവുകളും അകിലുകളും മാവുകളും നിറഞ്ഞാടുന്ന ആ

ജൈവഗന്ധവും, പകലുകളിൽ നടന്നുചിരുന്നും ഞങ്ങളെ കരുതലോടെ ചേർത്ത, രാവിൽ പലപ്പോഴും കിടന്നുറങ്ങിയിരുന്നനിന്നു നിവർന്നു പോകുന്ന ആ റോഡും, ഒരുനാൾ കൗമാര വാശിയോടെ ഏറ്റുമുട്ടിയിരുന്ന, കാലത്തിൻ പുല്ലും നിർമ്മിതികളും വന്നു മുടിയബാഡ്ചിന്റൻ കോർട്ടും വോളിബോൾ കോർട്ടും, ഇതിനിടയിൽ മദിരാശിമരങ്ങളുടെയടിയിൽ ഞെരിഞ്ഞമർന്ന് നിന്നിരുന്ന ക്രിക്കറ്റ് പിച്ച്, ഏതോ ഭൂതകാലത്തിലേക്ക് ചേർന്നുപോയ ഓലചെടികളും, ഒരു കൊടും സമരത്തിനൊടുവിൽ ഹോസ്റ്റലായി രൂപം മാറിയ, ഇന്നുപേക്ഷിക്കപ്പെട്ട്ജൂറാനരകൾ ബാധിച്ച, പ്രകാശം നിറഞ്ഞഅനേകം ഓർമ്മകളുടെ സാന്ദ്രതയിലുണ്ണ

ആ പഴയ ആസ്ബറ്റോസ് ക്ലാസ് മുറികളും ഓഫീസും, തണുകൾ നിറഞ്ഞയാ വരാനായും, അവിടെയുണ്ടായ മുല്ലവള്ളിയുടേയും ഓർമ്മകളുടേയും ശേഷിപ്പുകളും, ഇളനീർ തന്നിരുന്ന ശാരദാശ്രമത്തിലെ തെങ്ങിൻ തോപ്പും, സ്പോർട്സ് ഡേകൾ ആഘോഷമാക്കി തന്നരാമകൃഷ്ണാശ്രമത്തിലെ ഗ്രൗണ്ടും, ഉദ്ഘാടനങ്ങളും ദിനാഘോഷങ്ങളും നേരോർമ്മയാക്കി ഞങ്ങളുടെ ആരവങ്ങളെഉള്ളിലൊളിപ്പിച്ച പഴയ ഓഡിറ്റോറിയവും, വൈകുന്നേരം കൗമാരം നിരന്നിരുന്നിരുന്ന ആ വരാനായും, ക്യാമ്പസിനുള്ളിലെ വള്ളിപ്പടർപ്പുകൾക്കിടയിലൂടെ ശാന്തഗംഭീരമായി പുളഞ്ഞു പോകുന്ന ചുവന്ന ഒറ്റയടിപ്പാതകളും... എന്റെ കലാലയജീവിതത്തിന്റെ പത്താം വാർഷികം പെയ്യിറങ്ങിയപ്പോൾഞങ്ങൾ പണിതീർത്ത സൗഹൃദത്തിന്റെ ആ ആൽത്തറയും...

മൂന്ന്*

ഈ ജൈവികതയിലൂടെയൊക്കെ കടന്നുപോയതത്ത്വചിന്തകളും ചർച്ചകളും, കുശലാന്വേഷണങ്ങളും സൗഹൃദങ്ങളും, മുദ്രാവാക്യങ്ങളും സമരങ്ങളും, പ്രണയങ്ങളും കണ്ണുനീരും, ആരവങ്ങളും ഉന്മാദങ്ങളും, കാവ്യങ്ങളും ദാഷ്യങ്ങളും സൂത്രങ്ങളും, എന്തൊരൂർണ്ണപ്രവാഹമായിരുന്നു...പറഞ്ഞു തീർക്കാനാകാത്ത, ഇന്നും പറഞ്ഞു കൊണ്ടേയിരിക്കുന്ന എന്തൊക്കെ വിശേഷങ്ങളാണ്...നമ്മുടെ ക്യാമ്പസിലെ മയിലുകളുടെ നൃത്തം പോലെ,അവിചാരിതമായി പടർന്നു പിടിച്ചിരുന്ന വേനൽത്തീ പോലെനിമിഷങ്ങൾക്കുള്ളിൽ വർണ്ണരാജി തീർത്തൊളിക്കത്തിയത്.

നാല്*

ഈ പൂരപ്പറമ്പിന്റെ മുക്കിലും മൂലയിലും ആഘോഷം തന്നെയല്ലോ. കണ്ടുമുട്ടുന്ന ഓരോ കണ്ണുകളിലുമൊക്കോദം തിരതല്ലുകയല്ലോ. ഉർവ്വരമായ സൗഹൃദം ഉറവി കൂടുകയായിരുന്നു, അതും ദശകങ്ങൾക്കപ്പുറത്തുനിന്ന്. ദേശപ്പെരുമ പേറുന്ന ചെറുപൂരങ്ങളായി പല പല ക്ലാസ് ഗൃപ്പുകൾതലങ്ങും വിലങ്ങും സുഗന്ധം പരത്തി പഴയകാല കൗതുകങ്ങളുടെ പൂരക്കാഴ്ചയൊരുക്കി

നിന്നു. അതിലേക്ക് വിടർന്ന കണ്ണുകളോടെ ഭൂതകാലത്തിടമ്പേറ്റിനടന്നടുത്തു കൊണ്ടിരിക്കുന്നവരനേകം...എന്നിരിക്കേനോ ഏതു ചെറുപൂരത്തിനൊപ്പം കൂടണം? ഏത് താളത്തിലേക്കുറയണം? അന്നുമിന്നും അറിയില്ല.

അഞ്ച്*

ആ പടികളിൽ ഒന്നിരുന്നതേയുള്ളൂ... ആ ഭിത്തിയിൽ കൈ ചേർത്ത് ഇടനാഴിയിലൂടെ വെറുതെയൊന്ന് നടന്നതേയുള്ളൂ... ആ ക്ലാസ്സ് മുറികളുടെ ദൂരക്കാഴ്ചയേ ഉണ്ടായതുള്ളൂ... കാലമെടുത്ത ബഹളങ്ങൾ ദൂരെ നിന്നേ കേട്ടിരുന്നുള്ളൂ... പഴയ ലൈബ്രറിയിലെ പുസ്തകഗന്ധങ്ങളുടെ ഓർമ്മയേ ഉണ്ടായതുള്ളൂ...കുതിച്ചെത്തിയത് എത്രയെത്ര മനോഹരക്കാഴ്ചകളാണ്, എത്രയെത്ര മനം നിറയും പുഞ്ചിരികളാണ്, പഞ്ചേന്ദ്രിയങ്ങളും നിറയുകയായിരുന്നു...അറിയാതെപൂരത്തിന്റെ മാസ് മരികതയിലേക്ക് അലിയുകയായിരുന്നു... അതിൽ ഗുരുജനങ്ങളുണ്ട് സതീർത്വമുണ്ട് ഓഫീസ് സ്റ്റാഫുണ്ട് സമൂഹസൂക്ഷ്മങ്ങളായ ഈ പ്രകൃതിയുമുണ്ട്.

ആറ്*

വർഷങ്ങൾക്കപ്പുറത്ത് നിന്ന് പുറപ്പെട്ട പല വാക്കുകളും സൗഹൃദത്തിന്റെ പുതിയ അൽഗൊരിതങ്ങൾ തീർക്കുകയായിരുന്നു... ദാഷ്ട്യവാർത്തികങ്ങളിലൂടെ അവ ഇന്നും പുതിയ വാക്യസ്പോടമൊരുക്കിക്കൊണ്ടേയിരിക്കുന്നു... കാലാനിതമായ ധ്വനിയിലൂടെ വീണ്ടും വീണ്ടും അത്ഭുതമേകിക്കൊണ്ടേയിരിക്കുന്നു...ചായാതീതമായി അവിദ്യയുടെ അധ്യാസങ്ങളിൽ നിന്ന് വിടുതൽ നേടിത്തരികയുമായിരുന്നു...എന്നോ ഈ മനസ്സുകളിലേക്ക്, ഈ മുഴുവൻ പൂരത്തിലേക്ക് തന്നെയല്ല ജീവിതമെന്നൊക്കെത്തിട്ടിരിക്കുന്നത്.

ഏഴ്*

കുടമാറ്റ വേദിയിലാകട്ടെ,ഏകതാനമായ ആർപ്പുവിളികളുടെ പ്രകമ്പനങ്ങളായിരുന്നു, ഓർമ്മകൾ ഉള്ളിൽകൂവി തിമിർക്കുകയായിരുന്നു, ഞങ്ങൾ ഓഡിറ്റോറിയത്തിന്റെ പുറകുവശം പതിവ് പോലെ കൈയ്യേറിക്കഴിഞ്ഞിരുന്നു... നന്മയ്ക്കും സ്നേഹത്തിന്റെ കാലങ്ങളിലൂടെ സഞ്ചയിച്ച ഓർമ്മകൾകരിമരുന്ന് പ്രയോഗങ്ങളുടെ ചാരതയോടെ പൊട്ടിവിരിയുകയായിരുന്നു... ഈ മുഹൂർത്തത്തിന് വേണ്ടിയായിരുന്നിരിക്കാം ഇവയെ സൂക്ഷിച്ച് നെഞ്ചകം ചേർത്തിരുന്നത്... മഴയോ വെയിലോ വിശപ്പോ ദാഹമോ ദൂരങ്ങളോ തിരക്കോ ഒന്നുമലട്ടിയിരുന്നേയില്ല.

എട്ട്*

കലാലയമാകും ആ ആൽത്തറയിൽ എല്ലാവരും ഒരേ താളത്തിലേക്ക്... ഒരേ ഭാവത്തിലേക്ക്... പാരസ്പര്യത്തിന്റെ പാഞ്ചാരിയിലേക്ക്...കൊട്ടിക്കയറുകയായിരുന്നു,നാലാം കാലത്തിന്റെ ഏകതാനമായ വിഭ്രാന്തതയിലേക്ക്... നാമെന്നായിരുന്നു ഒന്നു തന്നെയാണ്,ഒരേ കലാലയത്തിലായിരുന്നു അല്ല ചിരം ഒരേ കലാലയത്തിലാണ്,ആവേശമാണ് ആഘോഷമാണ് ആമോദമാണ് ആപാദചൂഡം... ചടുലമായ നൃത്തച്ചുവടുകളാടുകയുമാണ് ഒരുവട്ടം കൂടി.....ഞാനും ഞങ്ങളും ഞങ്ങളുടെ ക്യാമ്പസും.

(1993-2003 വരെ ഇവിടുത്തെ വിദ്യാർഥിയും, കലാലയത്തിന്റെ സ്പന്ദനങ്ങളുമായി ആദ്യമായി ക്യാമ്പസിൽ നിന്ന് പുറത്തിറങ്ങിയ 'അക്ഷര 95' എന്ന മാഗസിന്റെ എഡിറ്ററുമായിരുന്നു.

ഇന്ന് അധ്യാപകൻ, സംസ്കൃത തിരക്കഥാകൃത്ത്, ദേശീയ സംസ്ഥാന പാഠപുസ്തക സമിതികളിൽ അംഗം, ഈ കലാലയത്തിലെ പൂർവ്വ വിദ്യാർഥികളുടെ പരിസ്പന്ദനമായ 'ലൈവ് സാൻസ്ക്രിറ്റ്' എന്ന എൻ ജി ഒ യിലെ ക്രൂ മെമ്പർ എല്ലാത്തിനുമുപരി ഒരു സംസ്കൃതപ്രണയി)

മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം

ശ്രീമതി. കെ. എ ജെസ്സി

മലയാളം അദ്ധ്യാപിക

കെ.സം. വി ഗുരുവായൂർ പരിസരം.

അവതാരിക

മലയാള സാഹിത്യം കേരളത്തിന്റെ സാമൂഹിക സാംസ്കാരിക ചരിത്രപരമായ പരിണാമങ്ങളുടെ പ്രതിഫലനമാണ്. മലയാള സാഹിത്യത്തിൽ സ്ത്രീയുടെ സാന്നിധ്യം ഒരു സ്ഥിരമായ ഘടകമായിരുന്നുവെങ്കിലും അതിന്റെ സ്വഭാവവും പ്രാധാന്യവും കാലക്രമേണ മാറ്റങ്ങൾക്ക് വിധേയമായിട്ടുണ്ട്.

ആദ്യകാല സാഹിത്യത്തിൽ സ്ത്രീകൾ പ്രധാനമായും പൂർവ്വകേന്ദ്രിത വീക്ഷണത്തിൽ അവതരിപ്പിക്കപ്പെട്ട കഥാപാത്രങ്ങൾ ആയിരുന്നു. എന്നാൽ നവോത്ഥാന കാലഘട്ടത്തോട് കൂടി സ്ത്രീയുടെ സ്ഥാനത്തിന് സാഹിത്യത്തിൽ പുരോഗമന പരമായ മാറ്റങ്ങൾ ആരംഭിച്ചു. അവൾ ഒരു കഥാപാത്രമെന്ന നിലയിൽ നിന്നു മാറി സ്വന്തം അനുഭവങ്ങളും ചിന്തകളും അവതരിപ്പിക്കപ്പെട്ട സജീവ സാന്നിധ്യമായി മാറി. കുമാരനാശാൻ, ലളിതാവിക അന്തർജനം, മാധവിക്കുട്ടി, സുഗതകുമാരി, സാനാജോസഫ്, എം ടി വാസുദേവൻ നായർ

എന്നിവരുടെ കൃതികളിലൂടെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യത്തിന്റെ ഈ വിലാസം നമുക്ക് പരിശോധിക്കാം.

മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യത്തിന്റെ വിലാസം.- ഒരു അവലോകനം.

സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം എന്നത് ഒരു കഥാ പാത്രത്തിന്റെ സാന്നിധ്യത്തിൽ മാത്രം ഒതുങ്ങുന്നതല്ല. അത് സ്ത്രീയുടെ ചിന്ത, അനുഭവം, അവകാശബോധം, സാമൂഹിക സ്ഥാനം എന്നിവയുടെ സാഹിത്യവിഷ്കാരമാണ്

കുമാരനാശാന്റെ കൃതികളിൽ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യത്തിന്റെ മാനവികത. കുമാരനാശാൻ മലയാള കവിതയിൽ സ്ത്രീയെ മാനവികതയുള്ള ഒരു വ്യക്തിയായി ഉയർത്തി കാണിച്ചിരിക്കുന്നു.ചണ്ഡാല ദികുകിയിൽ സ്ത്രീയുടെ ആത്മ ഗൗരവവും ജാതി വ്യവസ്ഥക്കെതിരായ നിലപാടും വ്യക്തമാണ്. “ദൂരവസ്ഥ”യിൽ സ്ത്രീയുടെ ദുരിതജീവിതം സമൂഹത്തിന്റെ ഘടനാ പരമായ അനീതികളുടെ ഫലമാണെന്ന് തുറന്ന് കാണിക്കുന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ

“ചിന്താവിഷ്ടയായ നീത “ എന്ന ഖണ്ഡകാവ്യത്തിൽ സ്ത്രീയുടെ അന്തർ ലോകം, സ്വാഭിമാനം, ആത്മ പരിശോധന എന്നിവ അതീവ സങ്കേതത്തോടെ അവതരിപ്പിക്കുന്നു. ഇതിൽ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം ശക്തയും സ്വതന്ത്രവുമായ രൂപത്തിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നു. “ ചിന്താവിഷ്ടയായ നീത”യിൽ നീത ഒരു ദുർബല സ്ത്രീയല്ല. മറിച്ച് ആത്മബോധമുള്ള ചിന്തിക്കുന്ന വ്യക്തിയാണ്. അവൾ തന്റെ ജീവിതത്തെ സ്വയം വിലയിരുത്തുന്നു. പുരുഷാധിപത്യ സമൂഹത്തെ ചോദ്യം ചെയ്യുന്നു.സ്ത്രീയുടെ ആത്മഗൗരവം ഈ കവിതയുടെ കേന്ദ്രമാണ്. സ്ത്രീയുടെ സ്ഥാനം ഉയർത്തിക്കാണിക്കുന്നതിനോടൊപ്പം സ്ത്രീകൾക്ക് സമത്വവും മാനുഷതയും നൽകേണ്ടതിന്റെ ആവശ്യകത കൂടി ആശാൻ ഈ കൃതിയിലൂടെ ബോധ്യപ്പെടുത്തുന്നു.

ലളിതാംബിക അന്തർ ജനത്തിന്റെ കൃതികളിൽ സ്ത്രീയുടെ അന്തരംഗവേദന

ലളിതാംബിക അന്തർജ്ജനം മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ ശക്തമായ വനിതാശബ്ദങ്ങളിൽ ഒന്നാണ്.

“അഗ്നി സാക്ഷി “ എന്ന നോവൽ നമ്പൂതിരി സമൂഹത്തിലെ സ്ത്രീകളുടെ ജീവിതവും അവരുടെ ഉള്ളറകളിലെ സംഘർഷങ്ങളും അതീവ തീവ്രതയോടെ അവതരിപ്പിക്കുന്നു. നോവലിൽ നമ്പൂതിരി സ്ത്രീകളുടെ അടിമത്തവും സാമൂഹിക പീഡനവും വ്യക്തമാക്കുന്നു പ്രധാന കഥാപാത്രമായ ദേവകി പരമ്പരാഗത

ജീവിതത്തെ ചോദ്യം ചെയ്യുന്നു, സ്വാതന്ത്ര്യത്തിലേക്ക് നടന്നു നീങ്ങുന്നു. “അഗ്നിസാക്ഷി”യിലെ സ്ത്രീകൾ “ഭാര്യ “ അല്ലെങ്കിൽ “ അമ്മ”

എന്ന പരിധിയിൽ ഒതുങ്ങുന്നില്ല. സ്വന്തം വ്യക്തിത്വം അന്വേഷിക്കുന്നു. പരമ്പരാഗത ചട്ടങ്ങളെ ചോദ്യം ചെയ്ത് സ്വാതന്ത്ര്യത്തിലേക്ക് വളരുന്നു.

മാധവിക്കുട്ടിയുടെ എന്റെ കഥയിലെ സ്ത്രീയുടെ ആത്മഗതം

മാധവിക്കുട്ടി (കമലദാസ്) മലയാള സാഹിത്യത്തിൽ സ്ത്രീയുടെ ഉള്ളറകളെ തുറന്നു പറഞ്ഞ ശക്തമായ ശബ്ദമാണ്. “എന്റെ കഥ”യിൽ ജീവസാന്നിധ്യം അതീവ വ്യക്തിപരവും വിപ്ലവാത്മകവുമാണ്.

ഈ കൃതിയിൽ എഴുത്തുകാരി തന്റെ ജീവിതം തുറന്നു പറയുന്നു. സ്ത്രീയുടെ തുറന്ന സ്വയം പ്രകടനം മലയാളസാഹിത്യത്തിൽ പുതിയ വഴിത്തിരിയാണ്. സ്ത്രീയെ ഒരു ജീവിക്കുന്ന മനുഷ്യനായി അവതരിപ്പിക്കുന്നു, സമൂഹം ചുമത്തുന്ന ചങ്ങലകൾ തകർക്കുന്നു. തുറന്ന ആത്മാവിഷ്കാരവും,

വികാരങ്ങളുടെ സത്യസന്ധതയും, സ്വാതന്ത്ര്യ അന്വേഷണവും മാധവിക്കുട്ടിയുടെ “ എന്റെ കഥയിൽ “ നിറഞ്ഞു നിൽക്കുന്നു.

സുഗതകുമാരിയുടെ കൃതികളിൽ സ്ത്രീയും മാനവികതയും.

സുഗതകുമാരി കവിതകളിൽ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം സ്നേഹവും പ്രതിഷേധവും പ്രകൃതിയോടുള്ള ഐക്യവും ചേർന്ന സമഗ്രമായ രൂപത്തിലാണ് പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നത്. സുഗതകുമാരിയുടെ കവിതകളിൽ സ്ത്രീ കരുണയുടെ പ്രതീകവും, സ്നേഹത്തിന്റെ ഉറവിടവുമാണ്. അവരുടെ കവിതകളിൽ അമ്മത്വവും മാനുഷികതയും ശക്തമായി പ്രതിഫലിക്കുന്നു. സ്ത്രീയുടെ മൗന വേദന പ്രതിഷേധ ശബ്ദമാകുന്നു.

“രാത്രിമഴ” പോലെ എന്റെ ഹൃദയം കരയുന്നു. സുഗതകുമാരിയുടെ കവിതകളിൽ പ്രകൃതിയും സ്ത്രീയും ഒരുമിച്ചാണ് കാണുന്നത്. മഴ, കാറ്റ്, കാട്... സ്ത്രീയെ പ്രകൃതിയുടെ ഭാഗമായി കാണുന്നു.

ആലാഹയുടെ പെണ്മക്കളിലെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം

മലയാളത്തിലെ ശക്തമായ ഫെമിനിസ്റ്റ് എഴുത്തുകാരിൽ ഒരാളാണ് സാനാ ജോസഫ്. ആലാഹയുടെ പെൺമക്കൾ എന്ന നോവലിൽ സ്ത്രീകളുടെ ജീവിതം, സാമൂഹിക അവഗണന, അതിജീവന ശക്തി എന്നിവ അതീവയാഥാർത്ഥ്യത്തോടെ അവതരിപ്പിക്കുന്നു. ദാരിദ്ര്യം, അവഗണന, സാമൂഹിക അനീതി തുടങ്ങി സ്ത്രീയുടെ ജീവിത സമരവും സാമൂഹിക പീഡനവും വ്യക്തമാണ്. ഈ നോവലിലെ

പ്രധാന ശബ്ദമായ ആനി, സ്ത്രീയുടെ അതിജീവന ശക്തിയുടെ പ്രതീകമാകുന്നു. ചുരുക്കത്തിൽ ജീവിതസമരത്തിന്റെയും, അതിജീവനത്തിന്റെയും, പ്രതിരോധത്തിന്റെയും ശക്തമായ യാഥാർത്ഥ്യവൽക്കരണമാണ് “ആലാഹയുടെ പെൺമക്കൾ “.

എം. ടി വാസുദേവൻ നായരുടെ കൃതികളിൽ സ്ത്രീയുടെ യാഥാർത്ഥ്യാനുഭവം.

എം. ടി യുടെ കൃതികളിൽ സ്ത്രീകൾ ജീവിതത്തിന്റെ പച്ചയായ യാഥാർത്ഥ്യങ്ങളിലൂടെ കടന്നുപോകുന്നവരാണ്.

“നാലുകെട്ടിൽ “സ്ത്രീയുടെ നിശബ്ദമാകുന്ന ശബ്ദമായി പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നു. അവർ ദാരിദ്ര്യവും അപമാനവും സഹിക്കുന്ന സഹനശക്തിയുടെ പ്രതീകമാണ്. തറവാട് വ്യവസ്ഥയിൽ സ്ത്രീകൾക്ക് സ്ഥാനം ഉണ്ടായിട്ടും, സ്വാതന്ത്ര്യം അനുഭവത്തിൽ വളരെ പരിമിതമാണ്. അവരുടെ വേദനയും ആഗ്രഹങ്ങളും മൗനത്തിലൂടെയാണ് പ്രകടമാകുന്നത്.

ഇതിലൂടെ എം.ടി യുടെ സ്ത്രീയുടെ മൗനശക്തിയും സാമൂഹിക അടിച്ചമർത്തലും ശക്തമായി അവതരിപ്പിക്കുന്നു.

“ അവൾ എല്ലാം സഹിച്ചുകൊണ്ട് മിണ്ടാതെയിരുന്നു. “

മലയാള സാഹിത്യത്തിൽ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യത്തിന്റെ സാമൂഹിക പ്രസക്തി

സ്ത്രീസാന്നിധ്യം സാഹിത്യത്തിലും സമൂഹത്തിലും അതീവ പ്രധാനപ്പെട്ടതാണ്. ഇന്ന് സ്ത്രീയുടെ വ്യക്തിത്വം, അവകാശങ്ങൾ, അനുഭവങ്ങൾ എന്നിവയെ മുന്നിൽ കൊണ്ട് വരുന്നു.

സമത്വബോധം വളർത്തുന്നു.

സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം പുരുഷനും സ്ത്രീക്കും സമാനമായ സ്ഥാനമുണ്ടെന്ന് വ്യക്തമാക്കുന്നു.

സ്ത്രീയുടെ ശബ്ദം പ്രകടമാക്കുന്നു.

നീണ്ട കാലം മൗനത്തിലായിരുന്നു സ്ത്രീയുടെ വേദന, ആഗ്രഹങ്ങൾ, അനുഭവങ്ങൾ ഇവയെ തുറന്നു പറയാൻ സഹായിക്കുന്നു.

സാമൂഹിക വിമർശനം

പുരുഷാധിപത്യവും അനീതികളും ചോദ്യം ചെയ്യപ്പെടുന്നു.

ഉദാ : അഗ്നിസാക്ഷി, ആലാഹയുടെ പെൺമക്കൾ.

മാനുഷിക മൂല്യങ്ങൾ സ്നേഹം, കരുണ, ദയ എന്നീ മൂല്യങ്ങളെ സമൂഹത്തിൽ വളർത്തുന്നു. അത് സാഹിത്യത്തെയും സമൂഹത്തെയും കൂടുതൽ മാനുഷികവും നീതിയുക്തവുമാക്കുന്നു.

ഉപസംഹാരം മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം ഒരു ദീർഘമായ പരിണാമത്തിന്റെ ഫലമാണ്. കുമാരനാശാന്റെ കാലത്ത് ആരംഭിച്ച ഈ മാറ്റം പിന്നീട് ശക്തമായ സ്ത്രീ പക്ഷ ചിന്തയായി വികസിച്ചു.

ഇന്നത്തെ സാഹിത്യത്തിൽ സ്ത്രീ ഒരു കഥാപാത്രമല്ല അവൾ ഒരു ചിന്തയാണ്, ശബ്ദമാണ്, ശക്തിയാണ്.

അതുകൊണ്ട് മലയാള സാഹിത്യത്തിലെ സ്ത്രീ സാന്നിധ്യം ഒരു സാഹിത്യ പ്രവാഹം മാത്രമല്ല, അതൊരു സാമൂഹിക ബോധത്തിന്റെ ചരിത്രമാണ്.

സഹായക ഗ്രന്ഥങ്ങൾ

കുമാരനാശാൻ - ചിന്താവിപ്ലവമായ നീത, ചണ്ഡാലഭിക്ഷുക്കി, ദുരവസ്ഥ

ലളിതാംബിക അന്തർജ്ജനം - അഗ്നിസാക്ഷി

മാധവിക്കുട്ടി - എന്റെ കഥ

സുഗതകുമാരി - രാത്രിമഴ

സാനാ ബോസഫ് - ആലാഹയുടെ പെൺമക്കൾ

എം.ടി - നാലുകെട്ട്

"ശ്രീ"

Reshma k.s s3

ഞാനാകുന്നു മായ.... ഞാനാകുന്നു സൃഷ്ടി....
 എന്നിലുള്ളതെല്ലാം പ്രകൃതിയിലുണ്ട്....
 പ്രകൃതിയിലുള്ളതെല്ലാം ഞാനാകുന്നു...
 സൃഷ്ടിയും ഞാൻ തന്നെ ലയവും ഞാൻ തന്നെ....
 അടുത്ത തലമുറയ്ക്കായി ഞാൻ എന്നെ സമർപ്പിക്കുന്നു...
 ഞാൻ ആകുന്നു അമ്മ , ഞാൻ ആകുന്നു പ്രകൃതി, ഞാൻ ആകുന്നു പൃഥ്വി....
 മണ്ണിൽ പെയ്യുന്ന മഴയെ ഞാൻ ഏറ്റുവാങ്ങുന്നു....
 മറ്റുള്ളവർക്കായി ഞാൻ എല്ലാം നൽകുന്നു...
 എന്നിട്ടും മതിയാവാതെ ചിലർ...
 അടുത്ത തലമുറയ്ക്കായി നോവും കഷ്ടതയും പേറി ഞാൻ എന്നെ സമർപ്പിക്കുന്നു...
 അവർക്കായി ചോര നീരാകുന്നു...
 എന്നിട്ടും അവർ എന്നെ തള്ളിപ്പറയുന്നു...
 ഞാൻ ആരെന്ന് എന്നിക്കും എന്നിക്കും മാത്രമേ അറിയൂ
 - എന്ന് സ്വന്തം ശ്രീ..

നന്ദി

രാമൻ കുറുപ്പൻ

A2

ജീവിതമാകുന്ന പഠനമാം യാത്രയിൽ തണലായ പ്രിയമുള്ള നിമിഷങ്ങളെ
 ഓർമ്മകൾ നിറയുന്ന നിമിഷങ്ങളിൽ വളരമതുലമാം സ്നേഹമാം ഗുരുതുല്യരെ
 എന്നെന്നുമെന്റേ ഉയർച്ചയിൽ താഴ്ചയിൽ
 കൈത്തന്നു കൂടിയ പ്രിയചിത്രരേ
 ആസ്വദിച്ചു മതിവന്നിടാതേകണ്ടു പടിയിറങ്ങുന്നു ഞാൻ നന്ദിയോടെ
 പറയുമ്പോഴൊരുവാക്കിലെങ്ങിനേ നിർത്തുമി നിങ്ങളോടുള്ള കൃതജ്ഞത ഞാൻ
 എങ്കിലും വീണ്ടും പറയട്ടെ ഞാനിന്ന്
 നന്ദി കലാലയമേ നന്ദി
 നന്ദി ഗുരുവര്യരേ നന്ദി
 നന്ദി പ്രിയചിത്രങ്ങളെ നന്ദി
 നന്ദി നല്ല നിമിഷങ്ങളേ നന്ദി
 വീണ്ടും വീണ്ടും വീണ്ടും നന്ദി

മനുഷ്യത്വം

Angelin,k jelson
SSI

ഒരു വരിയോതാം ഞാൻ
നിന്നോടെൻ ഓമലേ
ഒരു തത്വമോതാം
നിനക്കുവേണ്ടി
പലവുരുപറഞ്ഞിട്ട്
പഴുകിയതാണിത്
മനുഷ്യനെ മനുഷ്യനായി
കരുതീടണം.
ഗണിതത്തനാകിലും,വൈദ്യ
നാണെങ്കിലും നരനെന്തോർക്കാൻ
മറന്നിടല്ലേ
ഭിക്ഷുവാണെങ്കിലും
ബുദ്ധനാണെങ്കിലും
നരതത്വമെന്തെന്നറിഞ്ഞു കൊൾക
ശുഭമാണെങ്കിലും, രക്തമാണെങ്കിലും
പയയാണെങ്കിലും ഓർത്തിടുക
പിഞ്ചാതെ പിരിയാതെ

കളവല്ല, കളിയല്ല ഞാൻ
ചൊന്ന കാര്യം
വലിയോരിഹം നല്ലതാ
താക്കീടുവാനെന്നാശാൻ
പറഞ്ഞ മനുഷ്യ'ത്വത്വം'
പലജാതി പലഭാഷ
പലവേഷം പലമതം
ഇവയെല്ലാം പലതെന്ന
താകിലും നീ
മനുഷ്യനെ മനുഷ്യനായി
കണ്ടീടണം നീ
തമ്മിലുലക്കാതെ നരനാണ-
നീയെന്നതോർത്തിടുക
പറയുവാനുണ്ടേറേ
കേൾക്കുവാനുണ്ടത്ര-
യെങ്കിലും ഓർക്കുക ഇത്രമാത്രം
പലജാതി പലഭേദ പലവർണ്ണ -
മാകിലും ഒന്നായികഴിയുന്നതാണു
സ്വപ്നം.
ഒരു വാനിൻകീഴിലായൊന്നിച്ചു
ചേരുകയാണെന്നുമെന്റെ
നിത്യ സ്വപ്നം.

ജീവിതത്തിന്റെ ആദ്യ സ്നേഹം

- അനുശ്രീ പി AI

ജീവിതത്തിന്റെ ആദ്യപ്രദാനത്തിൽ
 കണ്ണുതുറക്കുമ്പോൾ കണ്ട മുഖങ്ങൾ
 ഒരു പുഞ്ചിരി പോലെ അമ്മയും
 ഒരു നിഴൽ പോലെ അച്ഛനും.

വാക്കുകൾ പഠിക്കാത്ത കുഞ്ഞു
 നാളുകളിൽ

മനസ്സിന്റെ ദാഷയറിയുന്നവർ
 അവർ

കരച്ചിലിന്റെ അർത്ഥം മനസ്സിലാക്കി
 കൈകളിൽ സ്വർഗ്ഗം തീർത്തവർ.

അമ്മയുടെ നെഞ്ചിൽ തല
 ചായ്യാൽ

ലോകം മുഴുവൻ ഉറങ്ങുന്ന പോലെ
 അമ്മയുടെ ഹൃദയമിടിപ്പ്

ജീവിതത്തിന്റെ ആദ്യഗാനം പോലെ.
 അച്ഛന്റെ കൈപിടിച്ചു നടന്നപ്പോൾ
 പാതകളെല്ലാം എളുപ്പമായിരുന്നു

അച്ഛന്റെ നിശ്ശബ്ദമായ സ്നേഹം
 പർവതം പോലെ ഉറച്ചതായിരുന്നു.

അമ്മയുടെ സ്നേഹം സമുദ്രം
 അമ്മയുടെ കരുതൽ ആകാശം.

അച്ഛന്റെ മൗനം പാഠപുസ്തകം
 ജീവിതം പഠിപ്പിക്കുന്ന വിദ്യാലയം.

പകലുകൾ മുഴുവൻ കഴിഞ്ഞപ്പോൾ
 വീട്ടിലേക്കു തിരിഞ്ഞെത്തുന്ന അച്ഛൻ

തളർന്ന ചിരിയിൽ പോലും
 കുടുംബത്തിന്റെ സ്വപ്നം ഒളിപ്പിച്ചവൻ
 അച്ഛൻ.

അമ്മയുടെ അടുക്കളയിൽ
 മണം നിറഞ്ഞ കഥകളുണ്ട്

ഓരോ ഭക്ഷണത്തിലും അവളുടെ
 സ്നേഹത്തിന്റെ രുചിയുണ്ട്.

കുഞ്ഞിന്റെ സ്വപ്നങ്ങൾ പൂക്കാൻ
 അവർ ഉറക്കം പോലും ത്യജിച്ചു

ജീവിതം മുഴുവൻ സമർപ്പിച്ചു
 നമ്മളെ ഒരു വെളിച്ചമാക്കാൻ.

കാലം മാറി നമ്മൾ വളർന്നപ്പോൾ
 അവരുടെ മുടിയിൽ വെള്ളവന്നു,
 എന്നാൽ അവരുടെ ഹൃദയത്തിൽ
 നമ്മളെന്ന കുഞ്ഞ് മാറിയില്ല.

ജീവിതത്തിന്റെ വലിയ പാതകളിൽ
 നാം ഒറ്റയ്ക്കു നടക്കുമ്പോൾ പോലും

പിന്നിൽ നിന്ന് താങ്ങുന്ന രണ്ട്
 കൈകൾ അത് അച്ഛനും അമ്മയും
 തന്നെയാണ്. ദൈവം
 കാണാനില്ലെന്ന് ചിലർ പറയുന്നു
 എന്നാൽ ഞാൻ കാണുന്ന ദൈവം
 എന്റെ വീട്ടിലെ രണ്ട്
 മുഖങ്ങളിൽ അച്ഛന്റെയും
 അമ്മയുടെയും പുഞ്ചിരിയിൽ.
 അവരാണ് എന്റെ ആദ്യഗുരുക്കൾ
 എന്റെ ആദ്യ പ്രാർത്ഥന എന്റെ
 ജീവിതത്തിന്റെ നിഴലും
 വെളിച്ചവും എന്നുമുള്ള
 സ്നേഹത്തിന്റെ രണ്ട് പേരുകൾ:

*അച്ഛനും അമ്മയും.

നല്ലൊരു നാളെ

ചന്ദന പി വി

SSI

പരിസ്ഥിതി... മനുഷ്യന്റെയും മറ്റ് ജീവജാലങ്ങളുടെയും വാസസ്ഥാനം. നാം ജീവിക്കുന്ന ഈ വാതാവരണം സംരക്ഷിച്ച് പോവുക എന്നത് ദൈവനംദിന ജീവിതത്തിന്റെ ഒരു ഭാഗമാണ്. എടുത്തു പറഞ്ഞാൽ മനുഷ്യന് തന്നെയാണ് പരിസ്ഥിതിയെ സംരക്ഷിക്കുക എന്ന കഴിവും സിദ്ധിച്ചിട്ടുള്ളത്. "ചീത്തകൾ കൊത്തിവെക്കുകിലും ഏറ്റവും വൃത്തി വെളിപ്പെടുമ്പോൾ" ഇന്ന് കവിതകളിൽ നാം വായിച്ചിട്ടുള്ളതാണ്. കാക്കയ്ക്ക് പോലും തന്റേതായ വൃത്തിയുണ്ട് ചീത്തകൾ കൊത്തിവെച്ചാലും എന്ന് നമ്മെ ഓർമ്മിപ്പിക്കുകയാണ് ഈ വരികൾ. എന്നാൽ തന്നെയും കാക്കയെക്കാൾ ഉപരി പരിസ്ഥിതി സംരക്ഷണത്തിൽ ഭാഗഭാക്കുകാൻ കഴിയുന്നത് മനുഷ്യ-ഉടലുകൾക്കാണ്.

പരിസ്ഥിതി നാശമാവുന്നതും നാം കാരണം തന്നെയാണ്. പ്രത്യേകിച്ചും മനുഷ്യന്റെ പ്രവൃത്തികളിലൂടെ. ദൈവത്തിന്റെ വരദാനമായ ഈ പ്രകൃതിയെ അനധികൃതമായി ട്രോഫിയുകൊണ്ട് നടക്കുന്ന പ്രവർത്തനങ്ങൾ കാരണം നമ്മുടെ വാതാവരണമിന്ന് നശിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുകയാണ്. അതിനാൽ തന്നെ പരിസ്ഥിതിയുടെ സംരക്ഷണം എന്ന കാര്യത്തിൽ ജനങ്ങൾ കൂടുതൽ ബോധവാന്മാരാകേണ്ടതുണ്ട്. പരോപകാരിയായി തന്നെ സ്വയം മറ്റുള്ളവർക്കായി സമർപ്പിക്കുന്ന പ്രകൃതിയെ മരങ്ങൾ മുറിച്ചും, പാടങ്ങൾ നികത്തിയും, മാലിന്യങ്ങൾ വലിച്ചെറിഞ്ഞും എല്ലാവരും വേദനിപ്പിച്ചു കൊണ്ടിരിക്കുന്നു. കന്നിൻചെരിവുകളിലെ മരങ്ങൾ വീടുവയ്ക്കുന്നതിനും മറ്റുമായി മുറിച്ചുമാറ്റി മണ്ണൊലിപ്പും ഉരുൾപൊട്ടലും സൃഷ്ടിക്കുന്നു. ഒരു മനുഷ്യന്റെ വീട്ടിൽ ഒരു മാസം കുമിഞ്ഞു കൂടുന്നത് ആയിരക്കണക്കിന് പ്ലാസ്റ്റിക് മാലിന്യങ്ങളാണ്. ഇതെല്ലാം എന്തു ചെയ്യുന്നു? ചിലർ പലതവണയായി പ്രകൃതിയിലേക്ക് വലിച്ചെറിയുന്നു. പ്ലാസ്റ്റിക് കത്തിക്കുന്നു. മണ്ണിലേക്ക് വലിച്ചെറിഞ്ഞ് മണ്ണിനെ ഇല്ലാതാക്കുന്നു. ചിലർ പ്ലാസ്റ്റിക് കത്തിക്കുന്നു. അതിൽ നിന്നും പുറന്തള്ളപ്പെടുന്ന വിഷവാതകങ്ങൾ മനുഷ്യന്റെയും മറ്റു ജീവജാലങ്ങളുടെയും നിലനിൽപ്പിന് വളരെയധികം ദോഷം ചെയ്യുന്നതാണ്. ആയതിനാൽ ഇത്തരം പ്രവർത്തികൾ നിർത്തലാക്കേണ്ടത് അനിവാര്യമാണ്.

മോട്ടോർ വാഹനങ്ങളിൽ നിന്നും പുറന്തള്ളപ്പെടുന്ന പുക ഓരോരുത്തരുടെയും ജീവനാണ് ഹാനിയാകുന്നത്. ഇത്തരം വാഹനങ്ങളുടെ ഉപയോഗം പരമാവധി കുറച്ച് സൈക്കിൾ, വൈദ്യുത വാഹനങ്ങൾ എന്നിവയിൽ യാത്ര ചെയ്യുന്നത് പ്രകൃതിയെയും മനുഷ്യന്റെ ആരോഗ്യത്തെയും സംരക്ഷിക്കും. മാലിന്യങ്ങൾ നീക്കം ചെയ്യുന്നതിനായി കേന്ദ്രസർക്കാരിന്റെ സ്വച്ഛ് ഭാരത്, ശുചിത്വ മിഷൻ എന്നീ പദ്ധതികൾ രൂപം കൊണ്ടിട്ടുണ്ട്. കൃത്യമായി നിബന്ധനകൾ പാലിച്ച് മുന്നോട്ടു പോയാൽ ഒരു പരിധിവരെ പരിസ്ഥിതിയെ സംരക്ഷിച്ചു പോകുവാൻ കഴിയും. ഇത് നമുക്ക് കാണാം പരിസ്ഥിതി സംരക്ഷണത്തിന്റെ ഭാഗമായി മാസത്തിലൊരിക്കൽ നമ്മുടെ വീടുകളിൽ നിന്ന് പ്ലാസ്റ്റിക് മാലിന്യങ്ങൾ എടുത്തുകൊണ്ടുപോകുന്ന ഹരിത കർമ്മ സേനയെ. ഇതുവഴി പ്ലാസ്റ്റിക് കത്തിക്കുന്ന പ്രശ്നത്തിൽ ഒരുപാട് മാറ്റം കൊണ്ടുവരാൻ സാധിച്ചിട്ടുണ്ട്.

മരങ്ങൾ മുറിച്ചു മാറ്റുകയല്ല വേണ്ടത് നട്ട് പിടിപ്പിക്കുകയാണ്. കേവലം പരിസ്ഥിതി ദിനാചരണത്തിൽ മാത്രം ഒതുങ്ങിപ്പോവരുത് വൃക്ഷാരോപണം. വൃക്ഷങ്ങൾ

നടുന്നതിലൂടെ നമ്മൾ തടയുന്നത് ആഗോളതാപനം എന്ന മഹാവിപത്ത് കൂടിയാണ്.

ചെറിയ കുട്ടികൾ ആയിരിക്കുമ്പോൾ തന്നെ പ്രകൃതിയും മരങ്ങളും മണ്ണും അറിഞ്ഞ്, അവയെ സംരക്ഷിച്ചു പോരുക എന്ന ശീലം രക്ഷിതാക്കൾ കുട്ടികളിൽ വളർത്തിയെടുക്കണം. അതുപോലെ ഓരോ വീട്ടിലും ഫ്രിഡ്ജ്, എസി എന്നിവയുടെ ഉപയോഗം കുറയ്ക്കുന്നത് വഴി ക്ലോറോ ഫ്ലൂറോ കാർബൺ കുറഞ്ഞ് ഓസോൺ പാളിയിലെ വിള്ളലും കുറയുന്നു. ഓസോൺ പാളിയിലെ വിള്ളലിലൂടെ കടന്നുവരുന്ന ഹാനികരമായ അൾട്രാവയലറ്റ് രശ്മികളെ ഒരു പരിധിവരെ തടയാൻ ഇത് സഹായിക്കുന്നു. ശീതീകരിക്കാൻ മൺകൂരു പോലെയുള്ള പ്രകൃതിദത്ത മാർഗങ്ങൾ ഉപയോഗിക്കുന്നതും നല്ലതാണ്.

വിദ്യാലയങ്ങളിൽ തന്നെ ആദ്യപടിയായി പരിസ്ഥിതി സംരക്ഷണത്തിന്റെ ആവശ്യകത വളർത്തേണ്ടത് അനിവാര്യമാണ്. ഇന്നത്തെ കുഞ്ഞുങ്ങളാണ് നാളത്തെ യുവതലമുറ. ഓരോ തലമുറയ്ക്കും ഈ ഭൂമിയിൽ ജീവിക്കുവാൻ അവകാശമുണ്ട്. അതിനായി ഇന്ന് ജീവിക്കുന്ന നമ്മളാണ് തീരുമാനിക്കേണ്ടതും പ്രവർത്തിക്കേണ്ടതും. സുസ്ഥിരവികസനം സാധ്യമാകണമെങ്കിൽ ഇന്ന് പ്രകൃതിയെ സംരക്ഷിക്കണം. മനുഷ്യന്റെ സുഖസൗകര്യങ്ങൾ നോക്കി ചെയ്തുകൂട്ടുന്ന പ്രവൃത്തികൾ കുറച്ചാൽ 'നല്ലൊരു നാളെ' വാർത്തെടുക്കാം. മനുഷ്യൻ ഒരു സമൂഹജീവിയാണ്. തന്റെ പരിസ്ഥിതിയും സമൂഹവും സംരക്ഷിക്കാൻ അവൻ ബാധ്യസ്ഥനാണ്. ഒരാൾ നന്നാവാൻ തീരുമാനിക്കുമ്പോൾ അടുത്തുള്ളവരെ കൂടെ കൂട്ടുക. അങ്ങനെ ഒറ്റക്കെട്ടായി ഒരുമിച്ച് പരിസ്ഥിതി സംരക്ഷണത്തിന് കൈകോർക്കാം. മാലിന്യമുക്ത പരിസ്ഥിതിയും സന്തോഷപൂർണ്ണമായ ജീവിതവും ആസ്വദിക്കാൻ ഇന്നുതന്നെ പ്രയത്നിക്കാം.

AJAY PRADHAN

SSI

एक कविता : अपनेनाम

डॉ. रम्या पी.आर.

सहायकआचार्या , हि न्दी

भारतीय भाषा वि भाग

मैंएक पगडं डी,

लक्ष्य की ओर प्रस्थान।

मैंएक पड़े,

अतीत और वर्तमान को समाहित।

मैंमील का एक पत्थर,

सहारेकी प्रतीक्षा में।

मैंएक आवाज़,

पहचान की तलाश में।

मैंएक छाया,

सरुक्षि त अपनेमें।

मैंएक दृश्य,

अदृश्यता की आईना ।

मैंएक कि रण,

नवीनता की सृष्टि की ।

मैंएक तारा,

अनगि नतों केबीच का।

मैंएक चांद,

बि ना दाग के।

मैंएक नदी,

ठहराव सेदूर।

मैंएक पलु ,

दो कि नारों को बांधता।

मैंएक बं दू ,

प्यास को मि टानेकी।

मैंएक अं गार,

जलनेको जलानेका।

मैंएक हरि याली,

नित्यता की खोज में।

मैंएक बि गलु ,

परि वर्तन की मांग का ।

मैंएक यात्री,

राहों सेगलु रती।

मैंएक पडाव,

लक्ष्य को भेदे नेतक ।

भारत की सांस्कृतिक विविधता

- Swagatika swain

Ss2

विश्व मे बहुत सारे देश हैं । हमार पृथ्वी महादेश और सागर से बानि है।एशिया महाद्वीप मे भारत देश पड़ता है। हर देश के भिन्न भिन्न भौगोलिक ,ऐतिहासिक, सांस्कृतिक,सामाजिक विविधता है।एक देश को अपने विविधता केलिए भिन्नता दर्शाया जाता है।

और इस भिन्नता केलिए वो देश विशेष बन जाता है। इस विशेष को स्पष्ट करता है। एक देश का सांस्कृतिक विविधता, जिस देश का सांस्कृतिक विविधता जितना गुणका है। उसे विश्व में पहचान की मजबुत डोर है। सांस्कृतिक विविधता के मूल्य खयंपूर्ण है।

पृथ्वी का अभिन्न अङ्ग है भारत। भारत आपने आप में स्वयंपूर्ण है। भारत के प्राचीन इतिहास हो या सांस्कृतिक प्राचीनता के सार्वभौमिकता सबकुछ भारत के विशेषता को प्रकट करती है।भारत केवल आज नहीं वल्की जब हम भारत के भौगोलिक क्षेत्र को देखने है तो भी हमे भारत के विशेषता के बारे में समझ आता है।

भारत के भौगोमिकता भी भारत के संस्कृति को दर्शाता है। भारत के उत्तर मे हिमालय के पर्वत है जो कि महान पुण्य नदियों का पुण्य भूमि है भारत। और भारत का तीनों और सागर की अमूल्य मिलन यहाँ पर देखन को मिलता है।

भारत मे केवम भौगोलिक नहीं पारम्परिक सांस्कृतिक विशेषता आज भी दुनिया भर मे भारत के विशेषता का चर्चा देखने को मिलता है।

“भारत पूर्णभूमि देव भूमि है”

भारत मे देवता का वास कहा जाता है,क्योंकि विश्व का पहली रचना 'वेद' जो कि भारत मे हुइ,और “वेद अपौरुषेय” कहा जाता है। वेद कौन लिखा है आज भी वैज्ञानिक अन्वेषण कर रहे हैं। भारत में विविधता में एकता देखने को मिलता है। सिर्फ इसमे नहीं वल्की आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, भिन्नता भी देखने को मिलता है। भारत में विभिन्न वर्ग के लोग रहते हैं। विभिन्न भाषा बोलने वाले भी लोग भी रहते हैं। हमारे संविधान मे २२ भाषा मान्यता तथापि बोलने वाले भाषा बहुत है 'भारत में विभिन्न धर्म के लोग रहते क्योंकि भारत एक धर्मनिरपेक्ष देश है। भारत मे २८ राज्यों और ८ केन्द्रशासीत क्षेत्र देखने को मिलता है उस सब क्षेत्रों के खानपान ,रहन सहन सब अलग है।

भारत में विविधता का दर्शन देखने को मिलना। फिर भी विविधता में एकता कैसे वजाय रखेंगे उसका भले भाती प्रदर्शन यहाँ निवार आता है।

एक देश को महान बनाता है अपना संस्कृति । संस्कृति देश का पहचान है।

जैसे मनुष्य पानी के बिना अपना जीवन जी नहीं सकती उसी तरह एक देश का अस्तित्व संस्कृति बिना नहीं रह सकेगा। संस्कृति को बिना कोई भी पहचान नहीं होता जैसे मनुष्य अपने नाम के बिना वैसे एक देश संस्कृति के बिना। भारत में उत्तर में हिम के पर्वत हैं तो दक्षिण में सागर हैं। हिमसे सागर को जोड़ने के काम करता है।

सांस्कृतिक विविधता का महत्व-

१. एकता का वृद्धि

३. देश का पहचान

२. गौरवपूर्ण अधिकार

४. मनुष्य का एका भातृत्वपूर्ण भाव ।

सांस्कृतिक विविधता के माध्यम से हर वर्ग के लोग अपने होकर जुड़ रहे हैं। संस्कृति में पहचान बनाते हैं।

भारत के गुणवत्ता वृद्धि में सहायक सांस्कृतिक

विविधता- विश्व भर में भारत को कौन नहीं पहचानता। हमारे मन में सवाल आता है क्या भारत एक गौरवशाली देश है क्योंकि भारत के पास एक महत्वपूर्ण संस्कृति है। इस संस्कृति के वजह से भारत का गुणवत्ता है।

भारत में विभिन्न पर्व पर्वणि, विभिन्न उत्सव: बड़े धुमधाम से पालन करते हैं। दिवाणि वो हिन्दु का पर्व होया मुसलिम का पर्व सब संस्कृति को जोड़ने में हम भारत के वासी का निष्ठा के साथ संस्कृति में जुड़े रहने कि प्रकृति है भारत के संस्कृति को बचाना ताकि भारत के को बचाना।

उपसंहार -भारत में तो विभिन्न सांस्कृतिक देखने को मिलता है। जो कि भारत का विविधता में एकता को दर्शाता है। इसलिए ये हम सब भारतवासी को जिम्मेदारी है हमारा संस्कृति को संरक्षण करके अपने महत्व को वजाय का जिम्मेदारी है रखना और एक बोलि है -

“विविधता में एकता”

विविधता में एकता है। जो कि हमारा भारत का सांस्कृतिक विविधता में हमें देखने को मिलता है। “संस्कृति का संरक्षण भारत का पहचान”

शिक्षक

Urmi bhoi S.S 2

रोककर बोले हवा को पर्वत
बोलो तो कौन महान यहाँ पर ।
घूमते रहते तुम जग शाश,
बोलो तो कौन महान यहीं पर ॥१॥
उछलके हँसके कहे कान में
मधुर भाष का करता प्रयोग ।
कभी गाकर समझाता उसको
कभी शांत का बनाता है संयोग ॥२॥
धरती की कोण कोण में जाऊँ
हर नालियारी घूम के आऊँ ।
सबकी जीवनधार बजजाऊँ

शिक्षक को हि महान में पाऊँ ॥ ५॥ सूरज
का वह किरण है शिक्षक जीवन ऊणी
प्रदान है करता।

पेड की वह छाँव है शिक्षक
मन में शांति भर वह देता ॥५॥
ज्ञान समेते रहता है पल,
देने को वह ज्ञान है तत्पर ।
सोने से भी कीमति है जो,
बोते उसको कुछ न लेकर ॥ ५ ॥
अंधेरे में वह देकर रोशनी,
लक्ष्य के पथ में चलना सिखाए ।
नदी में चलता नाव है शिक्षक
लक्ष्य की ओर हमें लेकर जाए ॥६॥
“धन्य है यह वग के वासी,
हैं प्राप्त किए जो शिक्षक को
अमूल्य रत्न उसका ज्ञान
शुद्ध करे जो हर मन को ॥७॥

शीर्षक: स्वर्णिम भारत

© खुसि राय

552

सोने सा चमके मेरा भारत,
ज्ञान-धर्म का उज्वल दीपा
संस्कृति जिसकी गंगा जैसी,
पावन, निर्मल, अति अतीव।।
तुंग हिमालय मुकुट सुहाना,
रत्नाकर (सागर) जिसके चरण पखारे।
शरय-श्यामला पावन धरती,
सुख-समृद्धि के द्वार उघाड़े।।
वेदों की ऋचाएँ यहाँ गूँजीं,
ऋषियों का यह सिद्ध प्रदेश।
सत्य-अहिंसा का संवाहक,
विश्व गुरु का दिव्य संदेश।।
राम-कृष्ण की अमर विरासत,
गीता का वह पावन उपदेश।
शौर्य और बलिदानों से ही,
निर्मित है यह वीर परिवेश।।
सोने की चिड़िया कहलाता,
वैभव जिसका था निर्बाधा।
तक्षशिला-नालंदा की धरती,
ज्ञान जहाँ का था अगाधा।।

कण-कण में है शौर्य यहाँ का,
कण-कण में भगवान बसे।
अनेकता में एकता की,
सुंदर यहाँ मुस्कान हैंसे।।
पर जब-जब संकट आया है,
भारत ने निज भाल (मस्तक) उठाया।
शत्रु की हर दम्भी शक्ति को,
मिट्टी में है सदा मिलाया।।
खेतों में अब सोना उगता,
अंबर छूता विज्ञान हमारा।
मंगल से लेकर चाँद तलक,
गूँज रहा जयघोष हमारा।।
आज वही स्वर्णिम सपना फिर,
हर आँखों में हमने सजाया है।
मेहनत और स्वाभिमान से,
नया भारत हमने बनाया है।।
आओ मिलकर शपथ उठाएँ,
निज राष्ट्र का मान बढ़ाएँगे।
श्रम, साहस और निष्ठा के बल पर,
भारत को फिर स्वर्ण बनाएँगे।।

Mastering the Art of Communication

S. V. Ramana Murthy

Prof. (Retd.) In English, CSU GC&

Ex-Consultant (Admin), CSU H. Q. Office, New Delhi.

Communication is the index of attitude and personality. It reflects our clear mindset and character. The skills of effective communication are to be mastered through an ardent journey inclusive of real life situations and experiences besides classroom learning. Whatever we learn from classroom teaching and browsing through books, Internet and AI only gives a glimpse of what is to be done in this regard. But, the real life situations and experiences make us to master this art to perfection. Sometimes, we go beyond our control, being compelled by some unwarranted and unnecessary situations and experiences, which we may try to forget before learning how to make ourselves, a real time Durandhar (Expert) by controlling our emotions.

Let us delve deeper into this.

The skills of Communication can be mastered with the help of 7Cs:

- Clarity
- Conciseness
- Concreteness
- Correctness
- Consideration
- Completeness
- Courtesy

We communicate to share our thoughts, feelings and emotions in a clear manner in order to avoid ambiguity, misunderstanding to drive straight home the point to be understood which serves the intended purpose. Communication both in written and spoken forms serves in both ways of receptive and unreceptive approaches. It makes our life full with happiness to live purposefully in the society.

Clarity in our information represents clarity in our expression and it will not create any confusion.

Conciseness makes us sweet communicators as it avoids unnecessary consumption of time and energy as we are precise, straight and bang on the point.

Concreteness refers to our mindset which prefers the preciseness of the point as it conveys that we are not wandering in the illusionary imagination and in the abstract realms.

Correctness authenticates our penchant to acquire correct information before we pass it on or speak on that and it enhances our reputation and credibility as a person stands on true and valid data but not a person, who believes in slanders and hearsay information.

Consideration is a valid and vital trait of our personality as it signifies how much importance we attach to the views of others and it earns us great love from others.

Completeness makes us perfect as it gives an impression to others that we are the 'go to' persons in all types of situations and the buck stops here.

Courtesy begets hospitality and brings in empathy alongside. This quality earns us true love and affection from others. It creates an atmosphere of 'feel good'.

So as good communicators, we can not only impress others but also lead them to emulate us. The skills of communication are to be learnt as they reflect our mindset and attitude. Whenever we attend Group Discussions as a part of our interviews for a job etc., these 7Cs can undoubtedly help us to emerge as winners. Not only that it will also bring in recognition of being a polite and sweet communicator, which showcases our gentle attitude with cool and soothing tone and impressive intonation.

The skills of effective communication gain more importance in the modern perspective which is being dominated by the latest AI technology. We shouldn't forget the fact that this AI technology emanates from ourselves and it's our creation towards the goal of perfection. Tone and Intonation are very important factors which evince our mindset get probed deeper to fish out our real attitude and thoughts.

Modern technology can be used to sharpen our skills of communication. The AI tools like "Grammarly, ChatGpt, Poised, Orai, Otter. ai and Fireflies. ai" etc can be utilised in our written or spoken communication needs. The rapid strides in the development of technology have made our work much easier. The tools do everything, which we want them to do. There is no harm in using the modern technology as far as possible for presenting ourselves as the best in the business. This helps us to become better drafters and better speakers!

Communication is the main forte of people like teachers, doctors, managers of all types like banks, hotels, government offices, MNCs, corporate offices, ambassodars, diplomates and politicians etc. They must be polite in their tone, intonation and demeanor etc., which percolates in their dealing with people in a respectful manner.

However, care has to be taken not to lose our originality and creativity while using the technology. Overdependence on the AI tools is to be avoided, as it makes a dent in our confidence and trust in ourselves. We can use them

to sharpen and develop our skills with the feasible suggestions of AI. We have to use our discretion in applying them in our use or not. If we think our original version seems to be better than the AI suggestion, it's better to stick to the original idea. So proper and wise use of the AI tools can only help us to stand unique from the ordinary.

We can't afford to be 'negative' in our mindset and attitude. But, as human beings we tend to be negative sometimes. At that time, we must try to replace such negative attitude with positive and proactive attitude. We should have patience and perseverance to wait for our turn. We shouldn't be arrogant, adamant and rigid. We should prefer humble, courteous, empathetic, respectful and flexible behaviour to uphold the traditional values of our Culture with our behaviour to be reflected in our communication. Like the transformed Ancient Mariner, we should learn to appreciate the beauty of all creatures. We have to learn the ultimate philosophy of Life that all are created equal with no superior or inferior concept in place. Otherwise our life will be like a ship stuck and stagnated on the sea as a 'painted ship on a painted ocean'. We should show our gratitude for being given this precious human birth. We should follow Emic and Etic approaches to learn how to live through the multi cultures of our country and of globalization and to ward off the regional and other differences!

Emic (insider) and Etic (outsider) are approaches described in Anthropology and Social Sciences. They are used to understand the perspectives of natives and also help for our key observations. Communication is predominantly originated from Culture. So when we are to deal with the people from different cultures, we have to communicate in a safe and alert manner as culture is always a very sensitive one. We have to show respect to other cultures so as to get reciprocal treatment from them towards ours. The language, vocabulary and certain usages differ from culture to culture. It can't be construed as a Slang as slang belongs to a language spoken differently in different places like Hindi being spoken in North, South, West and East of our country. Here multi culture means not only of Indian but also of British, Japanese and Chinese etc. It also means various languages, cultures of the States and Union Territories of our country. It also refers to various cultures, especially of tribal groups of India, which have languages without written form.

We have to do some homework to know their cultures if we have enough of time beforehand. If we don't have, then the Etic approach is a better option for better dealing through keen observation. We have to update our Emic data for our Etic observation. Our perspective should be based on native culture to go for a good observation for a better understanding. Our focus must be culture specific for our national and universal appeal. Our approach must be subjective and phenomenological which leads to objective and scientific observation. Our goal must always be to

understand, which explains better behaviour. Our method must be of inclusive participation, which contributes to a better analysis in our understanding. Since Globalization is rapidly taking place, these Etic and Emic approaches can validly contribute for our better communication skills in dealing with people of multicultural origins. Even in our country also this process can be adopted for better understanding, better behaviour and better environment.

We should sign off on the positive note that proper communication skills can only see us through the turmoils of human life. Sometimes in some situations 'Silence' can be the best option. It is a very effective type of communication as it conveys the exact message, which we intend to send. It prevents us from unnecessary and insignificant arguments.

Sporting a smile while communicating with others always eases tension, stress and anxiety and creates a harmonious ambience. We can be good listeners, as it helps us to negotiate with others in any given situations. We have to keep our emotions under control, which may be a difficult proposition, sometimes. Arguments can be avoided, controversial comments can also be skipped. We should refrain ourselves not to be dragged into controversies. There is an adage which says that if the tongue is good then the place can be good. We should not be explosive in our use of language, expressions and tone. We can adhere to the use of simple language and vocabulary, which is always effective and powerful.

After all communication is meant for understanding others as well as letting others to understand us well. This is the focal point which enables us to gain mastery over it through our mastering of the skills of communication. "Vidya dadati Vinayam" as Hitopadesha explains and our humility (vinayam) is manifested in our skills of communication, which contributes to our ultimate happiness.

Let us live and let others live happily!!!

Best wishes to the Team.

Blessings!

Cultivating Deep and Disciplined Sastra Reading Habits in Sanskrit Studies: A Vision for CSU-Guruvayoor Campus Library.

Prof. Anand Rautmale, Deputy Librarian

Central Sanskrit University, Guruvayoor Campus

"Narayaniyam", Mahakavi Melpathur Narayana Bhattathiri Knowledge Resource Centre

Introduction

Reading is the foundation of all higher learning, but in Sanskrit studies it assumes a uniquely transformative role. It is not merely a method of acquiring information; it is a sacred engagement with a civilizational heritage preserved through centuries of disciplined study and reflection. From the profound hymns of the Rigveda to the philosophical insights of the Upanishads, from the narrative grandeur of the Mahabharata to the devotional poetry of the Narayaniyam, Sanskrit literature invites readers into an unbroken intellectual and spiritual dialogue.

At the Central Sanskrit University, Guruvayoor Campus, the library serves as a vibrant center for cultivating this dialogue. The Mahakavi Melpathur Narayana Bhattathiri Knowledge Resource Centre provides students and scholars with access to a vast treasury of Vedas, Darśanas, Sahitya, Dharmashastra, and comparative religious texts. Developing disciplined reading habits within this environment strengthens linguistic skill, critical thinking, cultural awareness, and spiritual sensitivity. This article emphasizes the importance of structured, reflective, and sustained reading practices to enhance Sanskrit scholarship and to inspire a lifelong commitment to learning within the campus community.

Cultivating Sanskrit Śāstra Reading Habits

Reading is the lifeblood of scholarship. In every discipline, intellectual growth depends upon sustained engagement with texts. In Sanskrit studies, however, reading carries an even deeper significance. It is not merely academic training; it is participation in a timeless civilizational dialogue that stretches from the hymns of the Rigveda to the philosophical insights of the Upanishads, from the epic grandeur of the Mahabharata to the devotional sweetness of the Narayaniyam.

At the Central Sanskrit University, Guruvayoor Campus, students and scholars are privileged to inherit this profound tradition. The presence of the Mahakavi Melpathur Narayana Bhattathiri Knowledge Resource Centre is not merely an institutional facility; it is a sacred intellectual space where generations of learners can cultivate disciplined and meaningful reading habits. If we wish to shape competent scholars in Religion, Nyaya, Mīmāṃsā, Sahitya, Linguistics, Education, Ayurveda, Jyotiṣa, Tantra, Buddhism, Jainism, and comparative studies, we must first inspire them to read deeply, regularly, and reflectively.

The Sanskrit tradition itself places extraordinary emphasis on svādhyāya, self-study. The four Vedas the Rigveda, Yajurveda, Samaveda, and Atharvaveda were preserved for millennia through disciplined recitation and attentive listening. Later philosophical systems such as Nyaya and Mīmāṃsā developed highly refined methods of textual interpretation. The grammatical genius of Panini in the Ashtadhyayi demonstrates how precise and analytical reading can transform language into science. These examples teach us that careful reading is not a modern academic invention; it is embedded in the very DNA of Sanskrit civilization.

For students of Prak-Śāstra and Śāstra levels, cultivating reading habits begins with regular engagement with foundational texts. Reading selected portions of the Ramayana and the Bhagavad Gita daily strengthens both linguistic competence and moral insight. When students approach these works not as examination material but as living literature, their understanding deepens. They begin to notice narrative structure, poetic beauty, ethical dilemmas, and philosophical nuance. Reading becomes an exploration rather than a burden.

For Acharya and Ph.D. scholars, reading must move beyond surface comprehension. It must become analytical and comparative. When studying Nyaya or Mīmāṃsā, students should examine the original sutras, traditional commentaries, and modern interpretations. When exploring Sahitya and Panchamahākāvya, they should analyze aesthetic theory alongside primary texts. Reading the Bhagavata Purana alongside classical commentaries reveals layers of devotion, philosophy, and literary artistry. Such reading requires patience and dedication, qualities that can be nurtured within the quiet and inspiring atmosphere of our campus library.

The Mahakavi Melpathur Narayana Bhattathiri Knowledge Resource Centre at Thrissur stands as a symbol of integrated scholarship. Melpathur's Narayaniyam is itself an example of how devotion, philosophy, poetry, and discipline converge in one text. When students walk through the shelves containing Vedas, Darśana granthas, Dharmasastra texts, Tantras, Ayurveda treatises, and works on Indian languages such as Malayalam and Hindi, they should feel that they are entering a living ocean of knowledge. The librarian's role is to awaken this sense of wonder.

Motivating students to read requires more than instructions; it requires creating a culture. When the library remains open from 8 a.m. to 8 p.m., it offers not merely extended hours but extended opportunity. Students must be encouraged to set aside fixed hours for reading. Early morning reading of Vedic hymns, afternoon study of grammar or linguistics, and evening reflection on philosophical texts can gradually establish a disciplined rhythm. If students visit the library daily, even for one focused hour, the habit becomes natural.

Reading in Sanskrit studies should also be interdisciplinary. The tradition encompasses Religion, Fine Arts, Education, Ayurveda, Jyotiṣa, Tantra, Buddhism, Jainism, and Vaiṣṇavism. Comparative understanding broadens intellectual vision. Studying Dharmasastra texts alongside ethical discussions in the Quran, the Bible, or the Guru Granth Sahib can foster harmony and deeper insight into universal values. Similarly, comparing epic narratives with world literature in English or Hindi strengthens analytical skills. Such comparative reading does not weaken one's tradition; it enriches understanding.

Students of Linguistics should explore Paninian grammar in relation to modern linguistic theory. Education students may draw inspiration from ancient Gurukula systems described in Dharmasastra literature. Scholars of Ayurveda can trace medical concepts from classical Sanskrit texts to contemporary research. Those interested in Fine Arts and Drama may examine aesthetic principles rooted in classical literature. Each specialization becomes stronger when supported by disciplined reading habits.

As librarian, one must gently guide students toward purposeful reading. Orientation sessions can introduce them to different sections of the library: Veda, Upanishad, Purana, Darśana, Sahitya, Tantra, Ayurveda, comparative religion, and modern research journals. Personal interaction plays a vital role. When students receive thoughtful book recommendations aligned with their interests, they feel supported and motivated. Displaying selected texts related to current festivals or academic themes can also stimulate curiosity. Another essential dimension of good reading habits is reflection. Students should be encouraged to maintain notebooks where they record significant slokes, key arguments, philosophical doubts, and comparative observations. Writing brief summaries after reading helps retention. Over time, these notes become valuable resources for seminars, dissertations, and publications. Reading without reflection is temporary, reading with reflection becomes permanent knowledge.

Building a personal connection with books is equally important. While digital resources are convenient, the physical presence of texts creates a unique intellectual atmosphere. A student who owns even a small collection of the Gita, selected Upanishads, a grammar text, and a dictionary develops a sense of responsibility toward learning. The campus library can inspire this habit by organizing book exhibitions and encouraging students to gradually build their own mini-libraries. Faculty members and research scholars must serve as role models. When students observe their teachers regularly reading in the library, consulting reference works, and discussing textual nuances, they understand that scholarship is a lifelong commitment. Reading habits are contagious; they spread through example more than instruction.

The Guruvayoor Campus is uniquely blessed by its spiritual and cultural environment. In such a setting, reading is not a mechanical academic task but a continuation of sacred tradition. The Vedas, Upanishads, Epics, Darśanas, Tantras, and Puranas are not relics of the past; they are living sources of wisdom. Engaging with them daily refines language, sharpens reasoning, deepens devotion, and strengthens cultural identity. Ultimately, cultivating good reading habits is about shaping character. A disciplined reader becomes patient, analytical, humble, and open-minded. A scholar who reads widely across Nyaya, Mīmāṃsā, Sahitya, Dharmashastra, Ayurveda, Buddhism, Jainism, and comparative scriptures develop intellectual maturity and social harmony. In an age of distraction, sustained reading becomes an act of resistance and renewal.

The Mahakavi Melpathur Narayana Bhattathiri Knowledge Resource Centre stands ready from morning to evening, welcoming every seeker. Its shelves silently invite students to explore the four Vedas, the Upanishads, the 18 Puranas, the epics, philosophical treatises, grammatical masterpieces, devotional poetry, and comparative religious texts. When students respond to this invitation with dedication, the campus transforms into a vibrant center of scholarship.

Let us therefore inspire our Prak-Śāstra, Śhāstri (BA), Acharya (MA), ITEP, Shiksha Sastri (B.Ed.), Yoga and Ayurveda Ph.D. students (Vidyavaridhi) and teaching-non teaching faculties to treat reading not as obligation but as opportunity. Let them enter the library with curiosity and leave with insight. Let the habit of daily study become as natural as breathing. In doing so, we will not only strengthen academic excellence at CSU-Guruvayoor Campus but also contribute to the preservation and flourishing of the great Sanskrit intellectual tradition for generations to come.

Conclusion

Cultivating strong reading habits in Sanskrit studies is essential for preserving and advancing our intellectual heritage. Regular engagement with primary texts, philosophical treatises, and literary masterpieces deepens understanding and nurtures disciplined scholarship. By actively utilizing the rich resources of the campus library and dedicating daily time to thoughtful reading, students transform study into self-development. A vibrant reading culture within the university strengthens academic excellence and cultural continuity. When students approach the library with curiosity and commitment, they not only expand knowledge but also participate meaningfully in the living tradition of Sanskrit learning for future generations.

My Unknown Friends

Avani K P

SS2

Did you know why I don't have any friends?

Hey, I am Palan and this is my story, basically a relay between fate and truth.

One day my phone buzzed with a notification and it was from an unknown number.

The message read:

"Don't get on that bus tomorrow, you will regret it later."

The moment I finished reading the message, I laughed like hell and continued with my work. After a minute, another message arrived:

"Don't think it's a silly message, I am you, but from the future."

This frightened and confused me at the same time. It felt like a tie between truth and imagination.

But my mind goes with the question "What if?"

Actually, I am a person who doesn't talk a lot. In proper English, you could call me an introvert, that's the reason I don't have any friends. However, when problems like this arise, I truly wish it were better to have a friend; someone with whom I could share everything and whose advice I could accept if it were good.

But actually, I have one.

I will tell him; the only one who doesn't judge me, when I get back home.

The one is not a person, it's them – the walls of my room. They don't judge me, they comfort me when I feel sad, not by words but with their presence. They have seen me at my lowest and at my highest points.

So, as I planned to tell them what happened.

As by now they had already heard my silly laughter after reading the message. But even then, I felt the need to share everything with them. It felt as if they were trying to guide me in the right direction.

They are my only friends, so I needed to listen to them. The next day, I took leave and stayed at home. I also love reading books, so I picked one from my shelf. It was titled "The Only Ancestors of the Earth", written by the famous author Bachler. After finishing the book, I went to my living room to watch the news.

What I saw truly shocked me.

The same bus that I used to take daily to go to school had been involved in an accident. At that moment, my phone, which was in my hand, vibrated with another message:

"Thank you for making today as I leave, the future is changed."

After reading the message, I suddenly ran into my room.

At that moment, the room felt special in a way that I couldn't even explain.

And the only wish that came to my mind was,

"What if my walls could talk?"

I no longer needed to search for friends. Many people have friends, but they speak kindly in front of them and talk ill about them in their absence. Moreover, it's not important how many friends we have; what truly matters is having a true friend. Even if it's a non-living thing or living thing, it doesn't always have to be huma

The Rise of Artificial Intelligence

Anogha Peethan S)

Past few decades have become the busiest in this busy world. Time flies beyond our imagination. People are busy with their own works but actually artificial intelligence had already taken their place.

Artificial Intelligence (AI) is human made. People are working on it day and night to invent humanoid robots and other mechanisms useful in defence and other dangerous places inaccessible to humans. The human brain itself is more intelligent than AI because humans make AI more powerful and efficient.

If we observe, we can see a rising trend of AI. The use of AI is skyrocketing. It helps the world a lot. Every invention has its own merits and demerits. It is the choice of the people how to use it. Not only AI, all other inventions are meant for helping the world. But people with crooked minds for their own selfishness and benefits, misuses AI.

Discussing the merits, the use of AI starts from simple gadgets to large machines. In weather forecasting, defence, robotics, industries, social media platforms etc. the list goes endlessly. Humanoid robots began mimicking people by acting like actual humans. Now people began to lose their jobs because of the influence of AI. People are becoming unemployed. We all know that people especially the youth, are the assets of the world. What if the youth become unemployed, it effects their contribution to the world. But as AI had taken their place, it becomes very difficult for common people to live in this world.

Most of the people don't know how to make proper use of AI. Others use it to harm others, like cyber-bullying, blackmailing, hacking the websites that are highly secure etc. The trend of rising of AI is both in good and bad ways. Rich and wealthy people who can afford the humanoid robots and other AI gadgets are becoming lazier than before. AI affects us both physically and mentally. People forget how to interact with others properly. Because of AI, we get the worldwide news at our fingertips, but sometimes we fail to know what happens in our surroundings.

However, how much the use of AI and its influence has grown, it can never replace the human brain because the creator can also be the destroyer.

It is the responsibility of humans to use it in a positive way. The most useful moment of AI that happened in this decade was during the COVID-19 pandemic. The entire world had to shut down. People began to work from home with the help of AI gadgets. Students began attending schools using AI platforms. So, we cannot completely neglect AI because of its negatives. People should be educated on how to deal with AI. People should be taught both its positives and negatives and should be encouraged to use it in a positive way.

The trend of rapid AI development is accelerating faster than the pace of life. As we compare all the generations from millennials to beta kids, millennials don't even know how to pronounce it properly. While younger children like beta kids learn to interact with AI and coding at an early age. In such a world, we cannot expect what will be the consequences of AI in future. Beta kids are AI kids. Technology has developed so far that in medical fields surgeries are performed by robots. Machines assist in defence applications like bomb detection.

Research into artificial wombs is ongoing, showing how far AI and biotechnology have progressed. According to Hindu mythology, it is said that nothing extra will happen in this world apart from the mentions in puranas and epics. The idea about artificial wombs, airplanes that works with sunrays and many more inventions are already written.

Anyway in this busy growing world each individual should take the responsibility to make maximum use of artificial intelligence in a positive way so that it will not affect their mental and physical health and their existence.

THE COLOUR OF LONELINESS

Pournami K P -SSI

Walking through the lane
beside my house in the rain
Thinking about the good old days.
When heavy rain meant school holidays,
chilling at home, watching TV with my brother,
no deadlines to meet, no office to go to either.
My room that was decorated with toys of many colours,
crayons were used even on the walls, to draw cute flowers.
And now I am walking in the rain,
living a life that now feels vain.

Walking in the rain, towards the tall grey building
which is my so called office, where everyone's stuck in a rat race,
where the walls are all plain white
and the boss is explaining how he is always right.
Looking at my black computer screen, still I can see
the rain splashing outside the window, expanding nature's greenery.

In this far new city, where adulting makes me think
when did the joy & colours of childhood began to shrink.
Racing with the others, constantly searching for happiness,
I am living a life where the only colours left is of loneliness.

My rainbow is dark.

Gopik krishnan

Ss I

I stood on the edge of a sea bridge
as clouds gathered, darker and deeper in
the sky.
The waves called out to me in their music,
and the sea breeze wrapped around me,
as if it longed to hold me close.
My broken heart was ready to fall like rain.
Now it drifts within me—
a sky filled with heavy clouds.

My lips grow pale,
my eyes—tired and swollen—sink into
shadow,
even my tears have turned dark.
I stand in the middle of a crowd,
yet I feel unseen, untouched—
as if no one is meant for me.
I look at her—
the girl surfing beside her father.
I was her once.
The rain has passed.
Sunlight returns to the world.
Yet within me, the colours do not rise—
my rainbow remains dark.

THE JOURNEY CALLED LIFE

Parvathy Sarma KB _PSI

Sprouting out to the world
the beautiful soul out there!
step and step
enjoying the precious moments.

Then comes the beautiful part
the second home, 'the school'
Studying, playing and enjoying
faster the time goes.

Flying higher to higher
teenage to adults.
Here comes the responsibilities
legally and in everyway

Guiding yourself up
full of many chapters
fulfilling yours
as well as your closed ones.

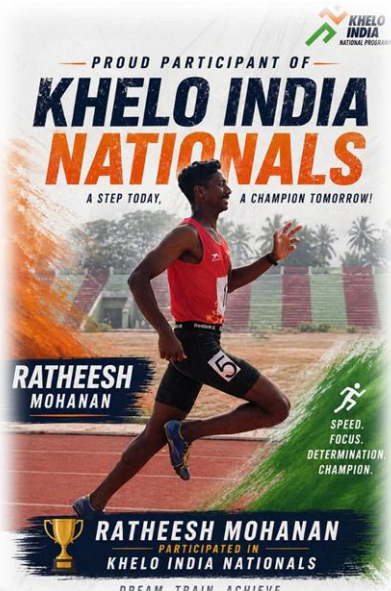
Overcoming the loneliness
finding your better half
Starting a family
Leading a good life

Growing up your bloods.
as good souls for society
looking after your ones
Passing the responsibilities to them.

Retiring from everything
the time for relaxation.
enjoying your self time and the journey called 'LIFE'.

BHEESHMAYANAM 2ND PRIZE
ALL INDIA SAMSKRIT DRAMA FESTIVAL, PUNE

RATHEESH MOHANAN
KHELO-INDIAN TRIBEL MEET

2025-26 THRISSUR DISTRICT MEET

ANTHIMA SARMA 400 MTR
1ST PRIZE, STATE OPEN
SELECTION ATHELETIC
MEET, KERALA

ALL INDIA YUVA MAHOTSAVA 1st PRIZE
VIJAYAVAIJAYANTHI HOLDERS

